

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет

Кафедра сучасної української мови

**КОНСТРУКЦІЇ МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ:
МОВНОСТИЛІСТИЧНИЙ І ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ**
(на матеріалі художніх текстів С. Воробкевича)

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

здобувачка другого рівня вищої освіти,
601 групи спеціальності 014 Середня освіта
ОП «Українська мова та література»

Кучер Наталія Русланівна

Науковий керівник: кандидат

філологічних наук,

доцент Шатілова Н. О.

Рецензент _____

До захисту допущено:

на засіданні кафедри

протокол № 6 від 21 листопада 2023 р.

Завідувач кафедри _____ проф. Світлана ШАБАТ-САВКА

Чернівці–2023

АНОТАЦІЯ

Кучер Н. Р. Конструкції мовленнєвого етикету: мовностилістичний і лінгводидактичний аспекти (на матеріалі художніх текстів С. Воробкевича)

Кваліфікаційну роботу присвячено комплексному аналізу конструкцій мовленнєвого етикету в об'єктиві українського мовознавства й лінгводидактики. Дослідження проведене на матеріалі прози відомого українського письменника Буковини – Сидора Воробкевича.

Узагальнено погляди науковців на специфіку мовленнєвого етикету українців та мовних засобів його вираження; розкрито базові поняття дослідження – «мовний етикет», «мовленнєвий етикет», «національний (етнічний) етикет», «формула етикету». Здійснено класифікацію мовленнєвих етикетних конструкцій, зафіксованих у прозі С. Воробкевича; на багатому фактичному матеріалі простежено регіональну специфіку й функційний потенціал етикетних виразів у художньому тексті. Окреслено лінгводидактичні засади вивчення етикетних виразів у шкільній практиці викладання української мови; проаналізовано навчальні програми з української мови й розроблено систему навчально-тренувальних вправ для виформування умінь і навичок етикетного мовлення школярів на уроках української мови в ЗЗСО.

Ключові слова: етикет, мовний етикет, мовленнєвий етикет, конструкції мовленнєвого етикету, етикетна формула, вербальна комунікація, невербальна комунікація, культура етикетного спілкування учня ЗЗСО.

ABSTRACT

Kucher Nataliia. Speech etiquette constructions: linguistic and linguodidactic aspects (based on the material of S. Vorobkevych's literary texts)

The qualification work is devoted to a comprehensive analysis of the constructions of speech etiquette in the lens of Ukrainian linguistics and linguodidactics. The study is based on the prose of the famous Ukrainian writer of Bukovyna – Sydor Vorobkevych.

The views of scientists on the specifics of the speech etiquette of Ukrainians and the linguistic means of its expression are generalized; the basic concepts of the study – «language etiquette», «speech etiquette», «national (ethnic) etiquette», «etiquette formula» – are revealed. The classification of speech etiquette constructions recorded in S. Vorobkevych's prose is carried out; the regional specificity and functional potential of etiquette expressions in the literary text are traced on the basis of rich factual material. The linguistic and didactic principles of studying etiquette expressions in the school practice of teaching the Ukrainian language are outlined; the Ukrainian language curricula are analyzed and a system of training exercises for the formation of students' skills and abilities of etiquette speech in Ukrainian language lessons in general secondary schools is developed.

Key words: etiquette, language etiquette, speech etiquette, speech etiquette constructions, etiquette formula, verbal communication, non-verbal communication, culture of etiquette communication of a student of general secondary education.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ABSTRACT.....	3
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	6
ВСТУП.....	7
Розділ 1. МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ В ОБ’ЄКТИВІ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА І ЛІНГВОДИДАКТИКИ.....	14
1.1. Теоретичні засади вивчення українського етикету спілкування.....	14
1.2. Мовленнєвий етикет у лінгвістичних студіях.....	18
1.3. Мовленнєвий етикет у лінгводидактичних студіях.....	23
Висновки до розділу 1.....	28
Розділ 2. КОНСТРУКЦІЇ МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ БУКОВИНЦІВ У ТВОРАХ С. ВОРОБКЕВИЧА.....	30
2.1. Формули ввічливості як маркери мовленнєвого етикету буковинців у прозі С. Воробкевича.....	30
2.1.1. Етикетні формули, що їх уживають для налагодження контакту..	30
2.1.2. Етикетні формули, що їх уживають для підтримування контакту.	32
2.1.3. Етикетні формули, що їх уживають для припинення контакту.....	36
2.2. Регіональна специфіка етикетних конструкцій.....	41
2.3. Функції етикетних мовних формул у художньому тексті.....	46
Висновки до розділу 2.....	49
Розділ 3. ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	51
3.1. Місце мовленнєвого етикету в шкільному курсі української мови.....	51
3.2. Аналіз навчальних програм з української мови	56
3.2.1. Модельні навчальні програм для 5–6 класів НУШ.....	56
3.2.2. Навчальна програма з української мови для 5–9 класів ЗЗСО.....	60
3.3. Методи і прийоми формування мовленнєвого етикету учнів	61

3.4. Система навчально-тренувальних вправ для формування умінь і навичок етикетного мовлення	65
Висновки до розділу 3.....	69
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	75
ДОДАТКИ	82
Додаток А. План-конспект уроку розвитку мовлення на матеріалі текстів С. Воробкевича.....	82
Додаток Б. План виховного заходу, спрямованого на формування етикету спілкування учнів.....	85

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ЗЗСО** – заклад загальної середньої освіти.
- НУШ** – нова українська школа.
- СБГ** – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.
- СУМ** – Словник української мови: у 11-ти т. К. : Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/>
- ТСУМ** – Тлумачний словник української мови: в 20 т. НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. К. : Наукова думка, 2010. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0>
- П** – Воробкевич І. І. Твори Ізидора Воробкевича: у 3 т. Львів : Просвіта, 1911. Т. 2: Оповідання. 412 с. (цитуючи, дотримуємося правописної системи видання).

ВСТУП

Система сталих національно-специфічних виразів, що їх уживають у різноманітних ситуаціях увічливого міжособистісного контакту, зокрема під час привітання, знайомства, звертання тощо, властива кожній мові. Мовний етикет, як справедливо зауважує О. Миронюк, – «своєрідне культурне обличчя кожної нації, тому дослідження його проблем не може залишатися поза увагою науковців» [40, с. 4]. Традиційний мовний етикет тісно пов'язаний із ментальністю народу, його світобаченням та мовною картиною світу, що засвідчує функціонування в науковій літературі поняття «етноетикет» [64]. Кожному регіону нашої країни характерні своєрідні формули етикету, зумовлені звичаями, ритуалами, обрядами тощо.

Український мовленнєвий етикет, на переконання академіка М. Стельмаховича, – це «національний кодекс словесної добропристойності та правила ввічливості, він сформувався історично в культурних верствах українського народу й передається від покоління до покоління як еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності й честі, української шляхетності й аристократизму духу» [63, с. 21]. Вивчення національного етикету спілкування має міждисциплінарний характер, оскільки є предметом наукових студій не тільки мовознавства, але й низки суміжних наук: психолінгвістики, соціолінгвістики, етнолінгвістики, паралінгвістики, лінгвостилістики, лінгводидактики тощо.

Дослідженню українського мовленнєвого етикету загалом і мовних етикетних засобів зокрема в українському мовознавстві присвячено праці таких відомих науковців, як Ф. Бацевич [4], М. Білоус [8], С. Богдан [14], Н. Гуйванюк [20], С. Єрмоленко [25], О. Мельничук (Іваночко) [29, 38], О. Миронюк [39–41], Н. Плющ [50], Я. Радевич-Винницький [51], М. Скаб [55], Є. Чак [68], С. Шабат-Савка [70] та ін. Етикетні мовні одиниці дослідники кваліфікують по-різному, як-от: «етикетні одиниці» (Г. Татаревич), «етикетні

формули» (С. Богдан), «формули мовного етикету» (О. Миронюк, Н. Плющ, Я. Радевич-Винницький), «стійкі формули» (Н. Формановська), «традиційні формули» (С. Єрмоленко), «стійкі формули спілкування» (Л. Мацько), «конструкції мовленнєвого етикету» (Я. Радевич-Винницький, Н. Гуйванюк, С. Шабат-Савка, О. Мельничук), «формули ввічливості» (Л. Мацько, Н. Журавльова), «етикетні висловлення» (Н. Гуйванюк) та ін.

До стереотипних стійких формул етикетного спілкування, витворених упродовж століть, уналежнюють різнорівневі мовні одиниці: «лексичні, фразеологічні і частково морфологічні, зокрема уживання займенникових і дієслівних форм пошанної множини» [8, с. 99]. Розмаїті за синтаксичною структурою конструкції мовознавці трактують як «слова-речення» (І. Вихованець, П. Дудик, Б. Кулик, О. Мельничук), «нечленовані речення» (М. Каранська), «комунікати» (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська), «еквіваленти речень» (Л. Булаховський, І. Попова), «еліптичні структури» (А. Загнітко), «етикетні вигуки» (А. Грищенко, К. Городенська) тощо. Сукупність усіх можливих етикетних формул виформовує систему мовного етикету кожної нації.

Ефективне опанування властивих українцям національно-специфічних правил мовленнєвої поведінки, утілених у системі стійких формул, – одна із актуальних проблем сучасної мовної освіти в Україні. Поняття «мовленнєвий етикет» задеклароване в переліку головних завдань навчання української мови в основній школі – «формування в учнів компетентностей комунікативно доцільно й виправдано користуватися мовними засобами в різних життєвих ситуаціях і сферах спілкування з дотриманням норм українського мовленнєвого етикету» [78]. В узагальнювальній таблиці «Можливості предмета „українська мова” у формуванні ключових компетентностей» здатність дотримуватися норм мовленнєвого етикету під час спілкування зараховано до таких ключових компетентностей учня ЗЗСО, як «Спілкування державною мовою» та «Загальнокультурна грамотність». У зв'язку з цим, формування мовленнєвого етикету як складника мовленнєвої культури учнів

ЗЗСО привертати увагу багатьох українських учених-методистів (Н. Бабич [1–2], О. Біляєв [9–13], Г. Білавич та В. Вацеба [7], А. Богуш [15], М. Вашуленко [17], С. Дубовик [21; 22], М. Пентилюк [46–49], М. Стахів [61; 62], М. Стельмахович [63], О. Тищенко [65] та ін). Поняття «культура мовлення» учені розглядають у кількох аспектах – теоретичному, практичному й етичному. Етичним аспектом вважають загальноприйнятий мовний етикет, що втілюється у типових конструкціях [3].

Попри значні напрацювання науковців, дослідження українського мовленнєвого етикету усе ж залишається сьогодні **актуальним** та вимагає пильної уваги і різноаспектних досліджень. Зокрема, функціонування етикетних формул у прозі С. Воробкевича ще не було предметом окремого наукового опису. На часі – випрацювання ефективної методики формування культури етикетного спілкування учнів ЗЗСО. Ілюстрації, дібрані з творів буковинського письменника, на нашу думку, слугуватимуть надійним навчальним матеріалом, що сприятиме розвитку культури етикетного спілкування здобувачів освіти.

Мета курсової роботи – проаналізувати етикетні формули ввічливості, що увиразнюють мовленнєвий етикет буковинців у прозових текстах С. Воробкевича, та простежити лінгводидактичні особливості вивчення мовленнєвого етикету на уроках української мови у ЗЗСО.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

1) опрацювати наукову та методичну літературу з теми дослідження, вивчити погляди мовознавців та лінгводидактів на специфіку мовленнєвого етикету українців та мовних засобів його вираження;

2) сформувати картотеку ілюстративного матеріалу з конструкціями мовленнєвого етикету, дібраними з прозових творів С. Воробкевича для аналізу.

3) здійснити класифікацію мовленнєвих етикетних конструкцій, зафіксованих у прозі С. Воробкевича;

4) простежити регіональну специфіку і функційний потенціал

етикетних виразів у досліджуваних текстах;

5) дослідити особливості вивчення конструкцій мовленнєвого етикету в шкільній практиці викладання української мови в ЗЗСО;

6) укласти додатки, зокрема розробити план-конспект уроку розвитку зв'язного мовлення на матеріалі текстів С. Воробкевича, подати план виховного заходу, спрямованого на формування етикету спілкування школярів.

Об'єктом дослідження є мова художніх текстів С. Воробкевича, а також навчальні програми і підручники з української мови для учнів ЗЗСО.

Предмет вивчення – конструкції мовленнєвого етикету.

Матеріал дослідження – картотека фактичного матеріалу з прозових текстів С. Воробкевича, сформована методом суцільної вибірки.

Джерельна база дослідження – прозові твори С. Воробкевича, зокрема автентичне видання: Воробкевич І. І. Твори Ізидора Воробкевича: у 3 т. Львів : Просвіта, 1911. Т. 2: Оповідання. 412 с. (цитуючи, дотримуємося правописної системи видання).

Сидір (Ізидор) Воробкевич (псевдоніми – Данило Млака, Демко Маковійчик, Морозенко, Семен Хрін, Сирота з Буковини) – неординарна особистість, буковинський письменник, композитор, громадсько-культурний діяч, визначний педагог, православний священник, а крім того – будитель національної свідомості українців. Надзвичайно різноплановою була громадсько-культурна діяльність письменника. Важливою сторінкою в історії української літературної мови є його мовно-літературна практика.

Твори письменника пробуджували любов до рідного краю, відображали скрутне життя селян, у тому числі гуцулів, серед яких проживав автор. За значні здобутки (пісні, композиції для церковного співу, підручники, збірки народних пісень) І. Франко назвав С. Воробкевича «одним з перших жайворонків нашого народного відродження» [67, с. 1]. Його багатогранна творчість була спрямована в річище просвітництва українців та привернула увагу багатьох дослідників у літературознавчому (П. Никоненко, М. Юрійчук

[43, 44, 45] та ін.) і мовознавчому (Н. Гуйванюк [20], Р. Козак [31], О. Кульбабська [35, 36], Н. Мойсюк [42], Т. Сорвілова [60], Н. Шатілова [35, 36; 71–73] та ін.) аспектах.

Аналіз специфіки вивчення мовленнєвого етикету на уроках української мови у ЗЗСО передбачав звернення до навчальних програм та підручників, зокрема: «Модельна навчальна програма з української мови для 5–6 класів» [80], «Програма для загальноосвітніх навчальних закладів : Українська мова 5–9 класи» [78], підручники з української мови для учнів 5 класу [82], 6 класу [83] та 9 класу [79].

Науковою новизною дослідження є те, що в ньому проаналізовано конструкції мовленнєвого етикету, зафіксовані в прозових текстах С. Воробкевича, виокремлено різні групи етикетних формул, проаналізовано їхні регіональні особливості та функційний потенціал. Теоретичні положення проілюстровано дібраними прикладами, що їх можна використати як навчальний матеріал у процесі розроблення різних вправ і завдань для учнів ЗЗСО на уроках української мови.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети й окреслених завдань магістерської роботи застосовано такі методи: описовий метод як основний із прийомами наскрізного виписування (для формування картотеки фактичного матеріалу), лінгвістичного спостереження (для аналізу й фіксації мовних і лінгводидактичних фактів), узагальнення й систематизації (для інтерпретації наукових фактів і досліджуваних мовних одиниць), класифікації (для поділу й групування мовних явищ за певними ознаками), зіставлення й порівняння (для характеристики досліджуваних одиниць, аналізу навчальних програм та підручників з української мови для ЗЗСО), семантико-стилістичного й контекстуального аналізу (для виявлення функційного та лінгводидактичного потенціалу конструкцій мовленнєвого етикету в художньому та освітньому дискурсах).

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в тому, що результати дослідження є певним внеском у поглиблення наукової теорії про

загальномовні та регіональні особливості мовленнєвого етикету, специфіку етикетних виразів буковинців, а також сприяють глибшому розумінню важливості формул ввічливості для успішного міжособистісного спілкування учнівської молоді. Уперше до наукового обігу введено цікавий фактичний матеріал, дібраний з творів буковинського письменника С. Воробкевича, що його запропоновано використовувати як навчальні тексти у шкільній практиці викладання української мови. Результати наукової роботи можуть стати підґрунтям для розроблення ефективної методики формування мовленнєвої етики учнів ЗЗСО.

Практичне значення роботи. Матеріали дослідження можна використати під час проходження педагогічної практики в ЗЗСО, у ході професійної діяльності – на уроках української мови, а також в аспекті факультативних занять, лінгвістичних гуртків, уроків літератури рідного краю тощо. Результати дослідження будуть цікаві тим, хто вивчає зв'язок між мовою і культурою, мовою і суспільством.

Апробація результатів магістерської роботи відбулася на щорічних студентських наукових конференціях Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, зокрема:

- 1) секція «Комунікативно-прагматичні та дискурсивно-жанрові параметри різнорівневих мовних одиниць» (21 квітня 2021 року);
- 2) секція «Лінгвостилістичні аспекти письменницького ідіолекту» (6 квітня 2022 року);
- 3) секція «Лінгводидактичні засади вивчення української мови» (25 квітня 2023 року).

Публікації. З теми магістерської роботи опубліковано тези доповідей у збірниках матеріалів щорічних студентських наукових конференцій:

1. *Кучер Н.* Формули ввічливості як маркери мовленнєвого етикету буковинців у прозі С. Воробкевича. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.* Філологічний факультет. Чернівці : Чернівецький національний

університет, 2021. С. 143–144.

2. **Кучер Н.** Діалектні особливості етикетних формул у прозі С. Воробкевича. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Філологічний факультет. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2022. С. 113–114.

3. **Кучер Н.** Вивчення формул мовленнєвого етикету на уроках української мови. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Філологічний факультет. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2023. С. 111–112.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, списку умовних скорочень, трьох розділів з висновками до кожного з них (розділ 1 «Мовленнєвий етикет в об'єктиві українського мовознавства і лінгводидактики», розділ 2 «Конструкції мовленнєвого етикету буковинців у творах С. Воробкевича», розділ 3 «Лінгводидактичні засади формування мовленнєвого етикету учнів на уроках української мови»), загальних висновків, списку використаної літератури, додатків: додаток А «План-конспект уроку розвитку мовлення на матеріалі текстів С. Воробкевича», додаток Б «План виховного заходу, спрямованого на формування етикету спілкування учнів».

РОЗДІЛ 1

МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ В ОБ'ЄКТИВІ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА І ЛІНГВОДИДАКТИКИ

1.1. Теоретичні засади вивчення українського етикету спілкування

Слово «етикет» з'явилося тільки в XVIII ст., але зведення правил поведінки під назвою «Інструкція по поводженню» було створено раніше [66]. Проаналізуємо визначення цього поняття, зафіксовані в лексикографічних працях.

За «Словником іншомовних слів» термін «етикет» походить з французької мови і означає «установлені норми поведінки, правила чемності у дипломатичних колах, у товаристві» [59, с. 208]. У «Сучасному словнику з етики» зазначено, що *етикет* – «сукупність правил поведінки, що регулює зовнішні прояви людських взаємин (поведінка в громадських місцях, поводження з оточуючими людьми, форми звертання і привітання, манери поведінки, одяг тощо)» [66, с. 177]. «Тлумачний словник української мови» пояснює *етикет* як «установлені норми поведінки та правила ввічливості в якому-небудь товаристві» [ТСУМ, с. 891]. Наведені тлумачення засвідчують, що етикет пов'язаний передусім із увічливістю, а головне його призначення – встановлення сприятливого контакту між людьми.

Принцип увічливості (етикетності) вважають, як відомо, одним з найважливіших принципів міжособистісного спілкування. Суть його полягає у максимальному «піднятті» образу свого співрозмовника. Дотримання принципу ввічливості забезпечує прийнятну атмосферу спілкування та належне тло для реалізації комунікативних стратегій [4, с. 130]. Найважливіші максими цього принципу – тактовність, великодушність, схвалення, скромність, згода, симпатія.

Варто зазначити, що етикет – це не тільки особлива форма поведінки, а й специфічна комунікативна система. З огляду на засоби спілкування, розглядають дві форми етикету – вербальну та невербальну. За «Словником

сучасної лінгвістики» А. Загнітка *вербальна комунікація* – «комунікація, під час якої використовуються мовні (вербальні) знаки у звуковій і графічній іпостасі, тобто використовуються знаки природної мови (звуки, морфеми, слова, словосполучення та ін.); цілеспрямована психолінгвоментальна діяльність адресанта й адресата за допомогою мови, результатом якої постає інформаційний обмін, вплив, а основним засобом – мовлення» [26, с. 74].

Невербальну комунікацію витлумачено як «взаємодію між учасниками спілкування за допомогою невербальних і паравербальних (паралінгвістичних) засобів» [26, с. 76–77]. Невербальну комунікацію передають за допомогою невербальних кодів, як-от: зовнішність та її атрибути, міміка, жести, погляди, рухи тіла, оточення, звукове оформлення мовлення, матеріальні предмети як носії відповідних символів тощо.

Вербальне мовлення супроводжують паравербальні засоби. Я. Радевич-Винницький зазначає, що «етикет, якого мовці дотримуються в процесі спілкування, – це використання мовних і позамовних засобів комунікації» [51, с. 35]. У «Лінгвістичній енциклопедії» О. Селіванової невербальні засоби мовної комунікації витлумачено так:

- 1) знаки паравербаліки (фонації, жестів, міміки);
- 2) знання, почуття, відчуття, ідеї, образи, що не мають вербальної форми, але у процесі комунікації стають підґрунтям інформаційного обміну та впливу поряд з вербальними [53, с. 496].

За класифікацією З. Мацюк і Н. Станкевич будову етикету виформовують такі рівні:

- 1) вербальний рівень, тобто словесний (формули привітання, прощання, вибачення, подяки та ін.);
- 2) паралінгвістичний рівень (сюди входить темп мовлення, гучність та інтонація);
- 3) кінетичний рівень (жести, пози та міміка);
- 4) проксемічний рівень (сюди зараховують стандартні дистанції спілкування, почесне місце для гостей тощо) [37].

Невербальні засоби спілкування, на думку Ф. Бацевича, – елементи комунікативного коду, які мають немовну знакову природу і разом із засобами мовного коду служать для створення, передавання і сприйняття повідомлень [4, с. 59]. Кожну мовленнєву ситуацію характеризує певний набір невербальних засобів. Здебільшого невербальна передача відбувається водночас із вербальною. Під час розмови мовець може використовувати декілька невербальних засобів одночасно, здійснюючи максимальний вплив на співрозмовника.

Участь невербальних знаків зараховують до комунікативно-прагматичних особливостей конструкцій мовленнєвого етикету, напр.:

- потиски руки у формулах подяки, як-от: – **Спасибіг тобі, друже!** – сказав сумненько Стефан, стиснув братню руку і вернув ся плаєм вниз до свого салашу (II, с. 155);
- поклони у формулах подяки, як-от: – **«Слава Тобі Боже, що я Київ бачила, сьв. угодникам печерским поклонила ся, от, і на серці полекшало»,** – оттак говорила сердечна, повернувши з Києва (II, с. 252); у формулах вітання, як-от: Вступив Митро в хату, поклонив ся всім низенько, сказав **«добрий вечер»** і ніби дурня удає, не знає бідолашний, щó почати (II, с. 246);
- поцілунки у формулах звертання, як-от: – **Квіточко моя прегожая!** – каже до неї Максим, цілуючи її (II, с. 118);
- обійми у формулах звертання, як-от: – **Серце моє кохане!** – покрикнув Циган, – як же ти мене злякала! – Тай обнялись (II, с. 123); – **Окрасо моя дорога, приятелько моя єдина,** – отчайдушно промовив Леонід, знов обнявши свою дорогу подругу (II, с. 382); – **Се ти, сестро моя, Івго любя!** – крикнув радісно Петро і обоє обняли ся і щирі сльози блиснули і по личку скотили ся, наче дорогоцінні перли (II, с. 16) тощо.

Комунікативно-прагматичні особливості етикетних конструкцій відображають вікові звичаї українського етикету. Вони пов'язані з ситуацією, умовами, часом, учасниками спілкування тощо.

Правила мовної поведінки, які засновані на науково-культурних

традиціях та моральних нормах, називають *мовною етикою*. Чіткі правила мовної етики виробились у практиці живого спілкування. Ми знаємо, що менші повинні перші вітатись зі старшими людьми, чоловіки із жінками. А у приміщенні вітається першим той, хто заходить (незважаючи на вік чи стать людини). У селах існує традиція, де потрібно вітатись з усіма зустрічними людьми, навіть якщо вони незнайомі, мовляв, «якщо ти прийшов до нашого села з добрими намірами, то нехай і тобі добре буде» [63].

Мовний етикет тісно пов'язаний із ментальністю народу, його світобаченням та мовною картиною світу. Кожному регіону нашої країни характерні своєрідні формули етикету, зумовлені звичаями, ритуалами, обрядами тощо. У «Словнику термінів міжкультурної комунікації» Ф. Бацевича *етикет національний (етнічний)* визначено як «історично і культурно встановлений порядок, набір правил, який визначає поведінку (у тому числі комунікативну) людей, що належать до конкретної етнічної спільноти» [5, с. 48–49]. Національна специфіка мовленнєвого етикету формується в кожному етносі на його народній основі, але під впливом трьох основних чинників, які є характерними для носіїв будь-якої мови: 1) психологічний; 2) соціально-політичний; 3) культурологічний [76, с. 138].

У статті «Етикет і ментальність» Г. Татаревич стверджує, що «український мовленнєвий етноетикет пов'язаний із вдачею українця, його етнопсихологічними рисами. І хоча етикетне поводження не є прямим свідченням моральності, однак він тісно пов'язаний із українською ментальністю» [64, с. 18].

Український етикет спілкування має релігійне походження, в основі якого лежить шанобливе ставлення до землі, повага до батьків, родичів, друзів. Він детермінований світоглядом українського народу, його духовністю, позначену сердечністю, увічливістю, доброзичливістю, щирістю та добротою. Саме тому доброзичливість, привітність, доброта, гостинність, скромність і чемність є одними з провідних рис нашого національного етикету.

1.2. Мовленнєвий етикет у лінгвістичних студіях

Мова – явище соціальне. Однією з її основних функцій є комунікативна, тобто спілкування людей. Український народ здавна відзначався культурою мовних стосунків. Своєрідним стрижнем етикету є словесний рівень, який найповніше репрезентує етнічну самобутність.

Аналізові комунікативного етикету українців в українському мовознавстві присвячено чимало монографічних досліджень. Монографія С. Богдан «Мовний етикет українців: Традиції і сучасність» [14] уміщує тридцять оповідей, присвячених особливостям та структурі українського мовного етикету, і покликана стати, як зазначено в анотації, своєрідною «настільною книгою» з мовного етикету для кожної української родини.

Різноаспектному дослідженню мовленнєвого етикету присвячено низку праць О. Миронюк, зокрема «Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості)» [40], «Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові» [39]. У монографії «Історія українського мовного етикету. Звертання» [41] докладно досліджено історію мовного етикету українців у ситуації звертання, на багатому ілюстративному матеріалі висвітлено функціонування граматичних і лексичних засобів увічливості в давньоруській, староукраїнській та сучасній українській мові.

Вивчення наукової літератури з теми дослідження дало змогу О. Мельничук у праці «Український мовленнєвий етикет: синтаксично-стилістичний аспект» виокремити такі основні аспекти вивчення етикетних конструкції у сучасному мовознавстві: 1) формально-граматичний; 2) семантико-функціональний; 3) комунікативно-функціональний; 4) лінгвостилістичний; 5) когнітивний; 6) психолінгвістичний; 7) соціолінгвістичний; 8) культурологічний [38].

Система мовних етикетних конструкцій «позначена національною специфікою, маркована певними соціальними ролями співрозмовників, що формує особливу «стратегію» стосунків і своєрідну «тактику» мовленнєвої

поведінки» [37, с. 5]. Розрізняють такі позамовні чинники, що впливають на вибір словесної формули в конкретній ситуації спілкування:

- 1) вік, стать, соціальний статус адресата;
- 2) особисті якості співрозмовників;
- 3) комунікативні умови (місце, час, тривалість спілкування);
- 4) характер взаємин між співрозмовниками та ін. [37].

С. Богдан схематично зображає код мовленнєвої ситуації так: «хто – кому – чому – про що – де – коли», уважаючи, що мовленнєві ситуації складаються саме з цих елементів. А от для реалізації формул мовного етикету потрібно використовувати певні «координати». Мовленнєва ситуація відбувається за безпосередньої участі мовця – «я» і адресата-співрозмовника – «ти» (чи співрозмовників). Дія переважно відбувається «тут» і «тепер» (якщо мається на увазі усне спілкування) [14].

Знання найуживаніших формул мовного етикету та правил їхнього вживання «детерміновані характером соціальних відносин, забезпечують користування різними етикетними тональностями» [18, с. 341]. За словами С. Богдан на вибір етикетного виразу впливає тональність спілкування, яка буває високою (на урочистих зібраннях), нейтральною (для офіційних установ), звичайною (спілкування в магазині, транспорті, на вулиці), фамільярною (в сім'ї та дружньому товаристві) та вульгарною (в соціально неконтрольованих ситуаціях) [14].

Важливу роль, на переконання С. Богдан, відіграє знання особливостей спектра супровідних засобів, тобто жестів, міміки. Певний реєстр жестів супроводжує мовний етикет, які мають відмінності в кожного народу. Люди, які використовують жести, повинні звертати увагу на рівні жестикуляції (високий, середній та низький), які використовують у певних ситуаціях: 1) високий рівень використовуємо при урочистій тональності спілкування, яка властива ораторам (від плечей вгору); 2) найуживанішим є середній рівень (від плечей до пояса), який характерний для нейтрального та фамільярного спілкування; 3) низький рівень жестикуляції співвідноситься з вульгарною

тональністю [14]. Також важливими є мелодика мови, тембр і тон голосу, прихильність і приязність до співрозмовника. Зазначимо, що знання правил мовленнєвого етикету має безпосередній вплив на формування особистості людини, виступає показником її культури.

Щодо граматичної природи етикетних конструкцій, то в українському мовознавстві набув поширення погляд на такі мовні одиниці, як на «слова-речення», «комунікати» чи «нечленовані речення». Це зумовлено синтаксичною неоднорідністю конструкцій та використанням різних підходів до їхнього тлумачення. Слова-речення – це особливі синтаксичні одиниці, що репрезентують різні значення. Мовознавці за комунікативною зорієнтованістю поділяють слова-речення на: стверджувальні; заперечні; питальні; спонукальні; емоційно-оцінні; етикетні [24]. У функції структур мовленнєвого етикету слова-речення є однослівними чи кількаслівними структурами, що становлять загальновживані формули, такі як вітання, прощання, вибачення, побажання, подяки тощо. До того ж П. Дудик зауважує, що «до слів-речень їх відносять умовно: вони нічого не стверджують і не заперечують, не містять експресивно-модальної оцінки чийого-небудь висловлення... Підставою для зарахування таких утворень до слів-речень служить, з одного боку, здатність їх виражати ставлення до особи і, з другого – нерозкладність синтаксичної будови, відсутність у ній членів речення» [23, с. 302].

І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська кваліфікують такі конструкції як комунікати, оскільки вони виражаються особливими формами повнозначних слів (наказовим способом дієслова, іменниками, прикметниками, прислівниками, вигуками), мають особливе значення. Науковці вважають, що їх потрібно відділяти від попередніх комунікатів й назвати – комунікати мовного етикету [57].

На думку К. Шульжука, слова-речення (нечленовані речення) – «це особливі структури, основною ознакою яких є нечленованість, відсутність поділу на головні і другорядні члени» [74, с. 140]. Ці речення перебувають поза

межами двоскладних та односкладних конструкцій. Термін «нечленовані речення» значною мірою відображає їхню синтаксичну природу. Дослідники нечленованих речень (О. Мельничук, П. Дудик та ін.) вважають, що ці структури можуть самостійно утворювати комунікативні одиниці мови без потреби в додаткових словах. Терміни «слова-речення» і «нечленовані речення» уживають здебільшого як синоніми [74].

Зауважимо, що аналіз праць, присвячених дослідженню словесних етикетних формул українців, засвідчив функціонування у науковій літературі кількох термінів, зокрема: «мовний етикет» та «мовленнєвий етикет». Спробуємо з'ясувати значення цих понять та їхнє співвідношення.

За «Словником лінгвістичних термінів», *мовний етикет* – «національно специфічні правила мовної поведінки, які реалізуються в системі стійких формул і виразів, що рекомендуються для використання в різних ситуаціях ввічливого контакту зі співрозмовником, зокрема під час привітання, знайомства, звернення до співрозмовника, висловлення подяки, прощання, вибачення, запрошення тощо» [19, с. 147].

За енциклопедією «Українська мова» (автор словникової статті – С. Єрмоленко), мовний етикет – «усталені мовні звороти, типові формули, які використовуються у певних ситуаціях спілкування і відповідають національним культурним традиціям суспільства або окремому соціуму» [25, с. 362]. Виразальними засобами української мови є формули вітання, звертання, прощання, побажання, прохання, вибачення, співчуття тощо. Здавна в українців усталеною була форма пошани на Ви так зверталися діти до батьків, молодші – до старших, що засвідчувало високу культуру народу. Нині поруч із традиційними формами вживають *Привіт!*, *Чاو!*, *Здрасть!* та ін. [25, с. 362].

На думку Г. Сікори, мовний етикет «визначається загальною культурою спілкування і диференціює вживання традиційних локальних мовних ресурсів щодо комунікативних ситуацій, які відбуваються у певних комунікативних сферах функціонування, для яких важливими критеріями відмінності

виступають характеристики самих мовців (соціальний статус, вік, рівень їхньої освіти й виховання), характер взаємин між комунікантами (ступінь їх знайомства і близькості), а також емоційність ситуації» [54, с. 192]. Увічливість, чемність та уважність є провідними вимогами мовного етикету. Насамперед, ввічливість – це перша ознака того, що людина вихована.

Посутніми ознаками мовного етикету є його динаміка й гнучкість, адже, зберігаючи традиційну структуру етикетних виразів, він не є закритою системою, адже «частина формул мовного етикету поступово архаїзується. Напр., мало кому із сьогоднішніх школярів відомі вирази: *«З неділею будьте здорові!»*, *«Добридень!»*, *«Добрий вечір у вашій хаті!»*, *«Бог на поміч!»*, *«Щоб легко почалося та вдало скінчилося!»*, *«Уклінно прошу...»*, *«Коли ваша ласка...»*, *«Дозвольте, шановне товариство, відрекомендуватися»* [14, с. 13].

Ф. Бацевич уживає термін «мовленнєвий етикет», зазначаючи, що мовленнєва етика – «правила мовленнєвої поведінки, що ґрунтуються на нормах моралі, національно-культурних традиціях, психології учасників спілкування» [4, с. 198]. За визначенням, поданим у кандидатській дисертації О. Мельничук, «український мовленнєвий етикет – це система спеціально призначених формул увічливості, яка склалася в процесі історичного розвитку народу, відображає особливості мовної свідомості, основні риси ментальності, зокрема такі, як доброзичливість, толерантність, щирість, прихильність, люб'язність» [38, с. 15].

Суголосну думку висловлює Ф. Бацевич, визначаючи мовленнєвий етикет як «систему стандартних, стереотипних словесних формул, уживаних у ситуаціях, що повторюються повсякденно: вітання, прощання, вибачення, запрошення, побажання тощо, які в процесі мовлення не створюються, а відтворюються в типових комунікативних ситуаціях, що полегшують спілкування» [4, с. 261]. У цьому визначенні, як бачимо, названо різновиди етикетних виразів – вітання, прощання, вибачення, запрошення, побажання.

У праці «Мовленнєвий етикет українського народу» М. Білоус подає ширший перелік етикетних висловів, виокремлюючи їх за умовами та змістом

ситуації спілкування в системі українського мовленнєвого етикету, пор.: звертання, вітання, знайомство, запрошення, прохання, вибачення, згода, незгода, скарга, втішання, комплімент, несхвалення, побажання, вдячність, прощання [8].

Систему мовленнєвого етикету, на переконання С. Богдан, утворює сукупність усіх можливих етикетних формул. У його структурі дослідниця визначає такі основні елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо [14, с. 11].

У статті «Формули ввічливості в системі українського мовного етикету» Н. Плющ вирізняє з-поміж них такі, що вживаються при зав'язуванні контакту між мовцями – формули звертань і вітань; при підтриманні контакту – формули вибачення, прохання та ін.; при припиненні контакту – формули прощання [50].

Отже, мовний етикет – це узвичаєні правила мовної поведінки під час контактування, що виробилася впродовж тисячоліть із живої мовної практики. Конструкції мовленнєвого етикету реалізують мовний етикет в конкретних ситуаціях спілкування зі співрозмовником. Мовленнєвий етикет, на нашу думку, є ширшим поняттям, ніж мовний етикет, оскільки мовець може вибрати потрібну конструкцію із системи стійких формул.

1.3. Мовленнєвий етикет у лінгводидактичних студіях

Виховання учнів ЗЗСО культурними, увічливими співрозмовниками через засвоєння формул українського мовного етикету – актуальна педагогічна проблема, що привертає увагу багатьох дослідників. Українські вчені пов'язують мовленнєвий етикет з мовленнєвою культурою – своєрідною цілісністю із культурно-інформаційною пам'яттю, яка в теперішній умовах повинна ввімкнути свої «природні компенсаторні механізми і терміново надолужити те, що було втрачено упродовж десятиліть» [63, с. 21].

У праці «Етикет і культура спілкування» Я. Радевич-Винницький стверджує, що «рівень дотримання мовного етикету, культури спілкування часом впливає на поведінку співрозмовників більшою мірою, ніж предметний зміст мовлення» [51, 6]. Етикетність спілкування, на думку ученого, полягає не лише в нормативному застосуванні формул мовного етикету в стандартних етикетних ситуаціях, а має значно ширший потенціал – охоплює комунікативну поведінку людини загалом. Адже поза етикетними ситуаціями вербальне (і невербальне) мовлення засвідчувати увічливість, тактовність, доброзичливість мовця щодо комунікативного партнера (аудиторії), або, навпаки, – створювати враження про мовця як про невиховану й нетактовну людину.

Робота з формування етикетного мовлення – основа мовленнєвої культури учнів. Культура мовлення як «здатність використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення» [69, с. 33] передбачає дотримання мовних норм (вимова, наголос, слововживання, побудова речень) та дотримання правил етикетного мовлення. М. Пентилюк у праці «Культура мови і стилістика» розмежовує поняття «культура мови» та «культура мовлення», стверджуючи, що культура мови – це «наука, що вивчає нормативність мови, її відповідність тим вимогам, що ставляться перед мовою в суспільстві», а культура мовлення – це «досконале володіння мовою, її нормами у процесі мовленнєвої діяльності людини» [46, с. 4].

За авторитетним твердженням М. Пентилюк, «виховний потенціал мовного етикету потрібно вивчати й активно впроваджувати в практику шкільної освіти, яка повинна забезпечити формування високоморальної, комунікабельної мовно-культурної особистості» [48]. А. Богуш під мовною особистістю розуміє «високорозвинену особистість, носія як національномовленнєвої так і загальнолюдської культури, який володіє соціокультурним і мовним запасом, вільно спілкується рідною, державною та іншими мовами в полі культурному просторі, адекватно застосовує набуті полікультурні знання, мовленнєві вміння і навички у процесі міжкультурного

спілкування з різними категоріями населення» [15, с. 61].

У праці «Мовний етикет та його роль у вихованні підлітків» М. Пентилюк наголошує на важливості того, що «мовний етикет сприяє позитивній соціалізації особистості учнів» [48]. Тому разом з іншими засобами він може підвищити рівень загальної вихованості та інтелектуальний розвиток школярів, адже у ньому закладено найкращі духовно-моральні зразки поведінки людини й народу. У сучасній українській школі це призначення здійснює мовний етикет українців, і в цьому, на думу дослідниці, його провідна роль.

Засвоєння школярами кращих духовно-моральних якостей українського мовленнєвого етикету, безперечно, має тривати упродовж від виховання в сім'ї до завершення навчання в школі. Найглибше це процес активізується в основній школі, де здобувачі освіти опановують норми етикету на уроках української мови, літератури та інших навчальних предметів. Учні актуалізують базові знання, отримані в дошкільний період (в сім'ї), засвоюють систему знань мовного етикету й удосконалюють уміння і навички дотримання його норм в основній школі.

Мовний етикет, на переконання О. Тищенко, реалізується через мовну етикетну поведінку, він «допомагає в подоланні труднощів, зумовлених віковими, соціальними, статевими та іншими розбіжностями, що можуть виникнути під час донесення чи отримання інформації» [65]. Виховання здобувача освіти засобами українського мовного етикету позитивно впливає на якість спілкування учнівської молоді, сприяє налагодженню стосунків з однолітками через спілкування в різних комунікативних ситуаціях. Учні повинні розуміти, що «ввічлива людина – це не просто та особа, яка дотримується правил ввічливості, а насамперед та, яка створює комфортне приємне спілкування для іншої людини» [7, с. 61].

Одне з головних завдань для вчителів-словесників – постійна, послідовна і поетапна підготовка школярів до свідомої та ефективної реакції в ситуаціях, типових для етикетного спілкування. Систематичне введення

етикетних формул до словника учнів п'ятих класів посилює зв'язок теоретичних знань школярів із практичною мовленнєвою діяльністю, що сприяє формуванню мовної особистості учня. Оскільки основа знань, умінь і навичок здобувачів освіти за шкільною програмою української мови закладається у п'ятому-шостому класах, то «паралельно з цим, має відбуватися формування елементарних навичок етикетного спілкування» [6].

Головний механізм методики формування мовленнєвого етикету учнів, на думку С. Дубовик, – це функції, що є особливим видом управлінських дій педагога (із позиції суб'єкт-суб'єктних відносин – впливів управління на види навчальної і комунікативної діяльності учнів, тобто суб'єктів управління), зокрема: планування, мотивація, організація, міжособистісне спілкування, контроль і корекція [21]. Учений пропонує доцільні прийоми навчання, що допоможуть сформувати мовленнєвий етикет в учнів, зокрема:

- 1) обговорення конфліктних ситуацій між співрозмовниками, спрямоване на аналізування і обґрунтування причин виникнення конфліктів;
- 2) аналіз текстів із коментуванням мовленнєвої поведінки комунікантів;
- 3) інтерпретація текстів, враховуючи ціннісні орієнтації [21, с. 142].

Навчаючись різним видам мовленнєвої діяльності, опановуючи продукування власних висловлювань та мовленнєвих стереотипів, декодуючи чуже мовлення, школярі, на переконання А. Безносої, водночас «навчаються законам спілкування, законам правильного вибору корелятивної мовної одиниці з ряду можливих з урахуванням контексту. Усе це формує комунікативну компетенцію школярів, здатність будувати граматично і стилістично правильні та соціально прийнятні висловлювання і тексти» [6, с. 4].

Систематичне опанування етикетних норм у навчальних комунікативних ситуаціях, вважаємо, повинно стати обов'язковою частиною роботи з розвитку мовлення учнів. Зауважимо, що навчання мовленнєвому етикету не повинно обмежуватися лише тими уроками, що спеціально відведені навчальною програмою. Це повинно відбуватися на кожному уроці,

адже вміння і навички формуються і розвиваються в людини саме під час навчання. Психологи виділяють три основні етапи в цьому процесі: а) усвідомлення завдання і способів його виконання; б) виконання вправ, тобто багаторазове повторення даних дій з метою їх закріплення і вдосконалення; в) автоматизоване виконання дій [6].

Методика роботи над формуванням етикетного мовлення, на наше переконання, повинна використовувати методи й прийоми, зорієнтовані на формування комунікативної компетентності учнів у різних видах мовленнєвої діяльності, зокрема читанні, аудіюванні, говорінні та письмі [75]. Провідну роль у формуванні практичних мовленнєвих умінь відіграє продумана система навчально-тренувальних вправ. Заміна формул етикету зі зміною тональності тексту, заміщення словесних висловів етикету синонімами з нейтральним значенням, етикетних фразем – антонімами. Одним із завдань може бути і конструювання тексту (з поданих формул мовленнєвого етикету скласти діалог: з поданими вербальними етикетними конструкціями скласти лист-прохання, лист-подяку тощо) [62, с. 181–182]. Найважливішими на етапі формування умінь та навичок використання формул етикету вважають конструктивні вправи [61]. Варто зазначити, що важливим є те, щоб педагог вмів використовувати ті ситуації, які можуть виникнути (на уроці чи в позакласний час), навчаючи школярів самостійно створювати діалоги. Такі вправи спонукають школярів до пошуку рішень та роздумів, розвивають потребу говоріння.

Мета вправ з мовленнєвого етикету – полегшити спілкування, зробивши його ефективним і приємним для всіх комунікантів. Реалізація вправ, у яких актуалізують найпростіші правила мовленнєвого етикету, зокрема правильне привітання, прощання, вибачення, звертання до дорослих і до однолітків тощо, потребують постійної уваги з боку учителя-словесника, у кожній темі потрібно пропонувати такі завдання. Відтак «увічливе та комфортне спілкування має бути остаточним результатом дотримання правил мовленнєвого етикету» [7].

Формування культури мовлення – складник процесу формування комунікативно компетентної особистості [61]. Культуромовний підхід у навчанні відіграє важливу роль не тільки під час вивчення української мови, але й у ході опанування інших предметів. Основне його завдання полягає у тому, щоб навчити школярів дотримуватися норм літературної мови та удосконалити вже сформовані вміння і навички спілкування рідною мовою як на уроках, так і в позакласний час. Крім того, дотримання норм етикету маркує такі якості чесноти, як увічливість, тактовність і доброзичливість.

Зазначимо, що норм мовленнєвого етикету, безсумнівно, потрібно дотримуватися як учню, так і вчителю. На думку М. Стахів, дотримання норм етикету «розширює комунікативні можливості педагога, забезпечує ефективний обмін почуттів і думок, робить спілкування бажаним, а процес передавання і сприйняття інформації – цікавим, психологічно актуальним» [61, с. 91]. Учитель-філолог повинен повсякчас дбати про культуру свого мовлення, оскільки він є взірцем культуромовної особистості для учнівської молоді.

Висновки до розділу 1

Національний етикет як специфічна комунікативна система (вербальна і невербальна) визначає правила, що регулюють комунікативну поведінку представників конкретної етнічної спільноти. Український етикет тісно пов'язаний із українською ментальністю, виражає такі етнопсихологічні риси українців, як доброзичливість, привітність, доброта, гостинність, щирість тощо.

Конструкції мовленнєвого етикету – типові словесні формули, що їх використовують у конкретній мовленнєвій ситуації (вітання, звертання, прощання, побажання, прохання, вибачення тощо). Мовленнєвий етикет вважаємо ширшим поняттям, ніж мовний етикет: якщо мовний етикет – це набір засобів вираження, то мовленнєвий етикет – це вибір цих засобів, використання їх у процесі спілкування.

Мовленнєвий етикет є важливим складником культури мовлення учня ЗЗСО. Першочергове завдання культуромовного підходу в мовній освіті – удосконалити й поглибити вміння і навички учнів спілкування рідною мовою. Тому систематичне опанування етикетних норм у навчальних комунікативних ситуаціях – неодмінний складник роботи з розвитку мовлення учнів на уроках української мови.

РОЗДІЛ 2

КОНСТРУКЦІЇ МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ БУКОВИНЦІВ У ТВОРАХ С. ВОРОБКЕВИЧА

2.1. Формули ввічливості як маркери мовленнєвого етикету буковинців у прозі С. Воробкевича

У прозових текстах буковинського письменника С. Воробкевича виокремлюємо етикетні мовні формули, що їх уживають буковинці для встановлення, підтримування та завершення контакту.

2.1.1. Етикетні формули, що їх уживають для налагодження контакту

З-поміж тих сталих виразів, що допомагають налагодити контакт, у досліджуваних текстах поширені такі конструкції – формули вітання, формули гостинності, формули звертання.

Формули вітання виконують важливу функцію, адже саме з них починається спілкування. За словником української мови *вітання* – «загальноприйняте звернення (слово, жест і т. ін.) при зустрічі» [СУМ, II, с. 484]. Його найчастіше виражають такими етикетними одиницями: *Добрий ранок! Доброго дня! Вітаю! Привіт! Добрий вечір! Здрастуйте! Доброго здоров'я! Моє шанування!*

У прозових текстах С. Воробкевича більшість формул вітання містять прикметники *добрий та здоровий* (в короткій формі), утворюючи діалогічну єдність, пор.: *Відчинили ся з другої хатчини двері, і панна Пелагія і Катерина увійшли в комнату, витаючи нас солоденько: «Добрий вечір!» – На дворі собака заскиглив, двері розчинили ся і у світлицю вступив главар сусідної нагії, витаючи всіх: – Здоров, свате Петре!* (II, с. 69). Прикметник *здоров* засвідчує доброзичливе ставлення до співрозмовника (побажання доброго здоров'я), як-от: *Ходжу по торговлиці, чую – хтось мене з-заду вдарив по плечах, гукаючи: – Здорові були, пане Сергію!* (II, с. 48); – *Здоров був,*

вівчарику! (II, с. 89). Такі формули є традиційними для мовлення буковинців.

Загальнонаціональні формули вітання з компонентом *добрий* у досліджуваних текстах поєднані з тими, що мають буковинську специфіку (містять діалектні форми слів *здоровля, здоровлєчко*), напр.: – *Добрий вечір, брате!* – кажу до него, а він промовив з-тиха: – *Дай Боже здоровля!* – та дальше голкою то сюди то туди (II, с. 46); – *Дай Боже здоровлєчко!* – відповів він незнакомому і спитав его: чого прийшов і що має сказати? (II, с. 200); – *Дай вам Боже здоровлячко, дорога пані Маріоро!* – відповів з молодецькою веселостію пан Олімпій (II, с. 349).

Цікавою є формула, яка засвідчує звичаї та обряди буковинців, а саме побажання дівчатам швидкого заміжжя, як-от: «*Дай Боже здоровлячко, панночки мої гарні!*» гукнув я, а пан Хома до мене: «*Се моя старша дочка, Пелагія, а се молодша, Катерина.*» – «*Щоб здорові були та рушники на поготові тримали, бо хороші нівроку*» заговорив я, а мої паняночки тільки зарум'яніли ся та просили нас сідати (II, с. 52). Фіксуємо формулу, яку буковинці уживають як вітання з побажанням успіху в роботі: – *Боже помагай, пані-маточко!* (II, с. 265).

Наведені приклади засвідчують у формулах вітання характерне буковинцям звернення до Бога, що ілюструє їх побожність, релігійність.

Формули гостинності. У словнику української мови *гостинний* – «який любить приймати і частувати гостей» [СУМ, II, с. 143]. С. Воробкевич вживає конструкції, які виявляють гостинність, буковинців як-от: «*Прошу, милий гостеньку, до покою!*» (II, с. 281); – *Ходіть до хати, мої дорогі, не забула за вас стара Єла* – сказала приязно Єла, і всі зайшли через вузкі двері у хатчину (II, с. 68); *Поздоровкали ся ми з Хомою, а він все до нас: – З гостем і Бог приходить до хати, мої милі гостеньки!* (II, с. 51–52); «*Прошу, милий гостеньку, до покою!*» (II, с. 281).

Однією з традицій гостинних буковинців є обов'язкове пригощання гостей, що відтворюють етикетні формули: – *Прошу, розгости ся!* – молила у дверях стоячого Олімпія пані Пульхерія (II, с. 328); ...а старий Хома все: –

Прошу, мої гості; чим хата має, тим і приймає (II, с. 57). Підсилюють гостинність своєрідні формули припрошування, як-от: – *Покріпи ся, старий, поживіть ся, діточки; се вино чермницькі скали випікали, сю сливовицю ще сват Пеко кутив; сир, бігме, що сьогоднішній, кастрадина таки з наших кіз і кізлят...* (II, с. 69). Гостя обов'язково припрошують сідати, що пов'язано з різними прикметами: *Просимо сідати, щоб рої сідали!* – мовила привітливо вдова Маріора (II, с. 349). У творах письменника поширені конструкції, що виражають припрошування присісти з побажанням для незаміжніх дівчат швидко вийти заміж: – *Сідайте, мої гості, усе щоб добре сідало!* припрошує нас Хома, а я додав сьміючи ся: «*щоб і старости сідали*» – і посідали-сьмо (II, с. 51–52).

Формули звертання. Звертання – «вислів, думка, прохання і т. ін., спрямовані до кого-небудь» [СУМ, III, с. 465]. Суть його в тому, щоб звернутись до адресата, привернути його увагу. Вищий ступінь поваги виражається зверненням на «Ви». Найпоширеніший ряд слів-звертань: *пане, товаришу, добродію, добродійко, друже, подруго, сину, доню, мамо, тату, діти* та ін.

У художніх текстах С. Воробкевича функціують різні звертання, як-от:

1) звертання до матері (*nene, ненько, nenечко, мамо, матінко, матусю, мамо-зазуленько, мамашо*): – *Що-ж діяти, nene?* (II, с. 81); *Бідна Ірена лише слези рукавами отирала і тихенько промовила: – Щиро я єго, ненько, кохаю; мій вік без него, як нічка без зорей* (II, с. 81–82); – *Нї, нї, nenечко,* – промовив сумно Стефан, – *вийду я трохи з хати, якось мені тут коло серця...* (II, с. 145); – *Мамо, де Катерина?* (II, с. 155); – «*Добре, матінко; коли ваша воля, то й оженю ся*» (II, с. 180); *Мабуть мати щось спостерігла-довідалась, думаю собі і кажу здавленим голосом: – Учив ся, матусю!* (II, с. 266); – *Говори, сердечна мамо-зазуленько!* (II, с. 324); – *Мамашо, мамашо, зазуле моя сизокрила! – викрикнув судорожно, збиваючи об поли руками, панич Леонід і почав оцтом матір відтирати* (II, с. 326);

2) звертання до батька (*батечку-соколику, батьку-соколику, батеньку,*

таточку), як-от: *А сестри як бджоли, обступили їх: «Мені, батечку-соколику, привезіть на ріклю шовкову; – мені гордею, – мені коралі», і Бог знає, що́ там вигадують* (II, с. 28); *Ще раз загуділи: «Батьку-соколику, щаслива дорога!» і вернули в хату* (II, с. 28); – *Та видно, але як ви єго, батеньку, роздобули?* (II, с. 30); *Таточку, голубчику, поведіть мене туди, я так рад би їх видіти!* (II, с. 35);

3) звертання до дітей (сину, синку, синочку, дитино, діточки, дітоньки, діти, дітки, дитинко), напр.: *Кажуть раз до мене батько, в осені якомсь: – Знаєш що, сину?* (II, с. 27); *Я поїду на ярмарок, а ти доглядай господарства, синку; приучай ся, щоб і на своїм колись знав таздувати...* (II, с. 27–28); *Нераз говорила Миліца до Іва: «Глянь, синочку, на се криваве знамя», і показувала єму криваву сорочку* (II, с. 113); – *Скажи, дитино, чи любиш пана Амброзія, чи ні?* (II, с. 55); – *Покріпи ся, старий, поживіть ся, діточки; се вино чермниці скали випікали, сю сливовицю ще сват Пеко кутив; сир, бігме, що сьогоднішній, кастрадина таки з наших кіз і кізлят...* (II, с. 69); – *А що́, дітоньки, забули, що пора домів вертати?* (II, с. 80); – *Діти, діти, тяжко мені з вами розлучати ся...* (II, с. 82); – *От, дітки, так старий стріляє, – сказав Стоян і пошкандибав за скалу, шукаючи другого улету* (II, с. 85); *Твій тато, твій дід і прадіди були понами; там всего, дитинко, достатком матимеш* (II, с. 261);

4) звертання до коханої людини (деякі з узгоджуваними прикметниками, займенниками): – *Коли-ж так, моя ясочко, то чому-ж ти нині не така весела, як то звичайно? Здаєть-ся, голубко, що щось на серці маєш і мені сказати не хочеш?* (II, с. 78); *Моя крале, тут коло мого серця вся туга і смуток пропадуть...* (II, с. 78); – *Квіточко моя прегожая!* – каже до неї Максим, цілуючи її (II, с. 118); – *Серце моє кохане!* – покликнув Циган, – як же ти мене злякала! – *Тай обнялись* (II, с. 123); – *Ох, любочко ж моя, крале мальованая!* (II, с. 123); – *Пожди хвилиночку... пожди, любий... а ніхто нас уже не розлучить...* (II, с. 125); *«Ксенько, голубко, душечко! чи любиш ти мене?» питає він, а я єму й відказую: «Люблю, люблю, мій голубчику солодкий!»* (II, с. 257);

5) звертання до братів, сестер: – *І мене сюда продали, братику мій незабутний!* (II, с. 16); – *Се ти, сестро моя, Івго любя!* – крикнув радісно Петро і обоє обняли ся і щирі сльози блиснули і по личку скотили ся, наче дорогоцінні перли (II, с. 16); *Марточка покрасніла, і мов трохи огнівала ся, каже: – Що ти, брате, Грицю, з тим Іваном Твердозубом від мене хочеш?* (II, с. 30); *Під тобою віджив Чорногорець і з щирої груди міг гукати: «Нуже, братя Чорногорці, і нам усміхнула ся доля...»* (II, с. 70); – *Котрого, братчику, брати, правого чи лівого?* – шепнув Іво (II, с. 85); – *Ой біда, братчики...* (II, с. 86); *Не знаєш, побратиме, де він тепер обертаєть-ся?* (II, с. 102).

Специфікою мови художніх текстів С. Воробкевича є фольклорний характер звертань, що містять лексеми *зозуленько, соколику, голубочко, орлята* та ін., пор.: – *Ходи д-міні, Ярино, голубочко моя, нехай тебе до серця пригорну, моя газдинечко пишна!* (II, с. 26); – *Як ви мене соколята лишаєте?* – промовила задумчиво стара Єла до своїх синів, Марка і Іва (II, с. 81); *Гей за мною, чорногірські орлята!* – сказав Степан, а кулі мов градом посипали ся по старих стінах четинського монастиря... (II, с. 106); – *Не плач, зазуленько, плачем лиха не виплачеш, – потішала стару Ірина* (II, с. 114); *То буває після храму або весілля питають ся тітка в Максима: – А що, каже, соколику, добре гуляв?* (II, с. 116); *«Ні! зазулько моя дорога, я здорова, як рибонька у воді, як птичка в гаю»* (II, с. 256); *«Ксенько, голубко, душечко! чи любиш ти мене?» питає він, а я єму й відказую: «Люблю, люблю, мій голубчику солодкий!»* (II, с. 257); – *Мамашо, мамашо, зазуле моя сизокрила!* – викрикнув судорожно, збиваючи об поли руками, панич Леонід (II, с. 326); – *Голубку мій дорогий, скажи мені, де той чудовий ангел проживає, як зве ся він?* – питала ся дальше цікавостію розжарена Пульхерія пана Олімпія (II, с. 336); – *Дорога Фльорико, зіронько моя вечірняя, сьвятий ангеле життя мого!* – благав з розпуки мов сьвяту (II, с. 382).

Ілюстративний матеріал засвідчує, що у творах С. Воробкевича уживаються різні за структурою формули звертання – як поширені, так і

непоширені. Непоширені звертання виражені іменниками в кличному відмінку, як-от: – *Звідки ти, **хлопче**?* – спитала тихо султанка (II, с. 15); – *Бог зна, **кумочку**,* – відказав сей задумчиво, – *щó то за діло з тим Степаном Малим* (II, с. 71); – *Ще час, **дядьку**, не жури ся!* (II, с. 85); – *Здоров був, **вівчарику**!* (II, с. 89); *Змилуй ся, **козаче**, душа атамана на ниточці висить!* (II, с. 332); – *А щó, **паничику**, не говорив я правди?* – спитав єго пан Олімпій (II, с. 337).

З-поміж поширених звертань у прозі С. Воробкевича переважають ті, що містять узгоджуваний прикметник (дорога, люба, мила, добрі тощо), напр.: – *Добродію мій **любий**, паноньку мій **милосерний**,* *лишіть мене тут, я більше вже не співати-му* (II, с. 14); – *І мене сюда продали, **братику мій незабутний**!* (II, с. 16); *Діточки **любі**!* (II, с. 18); – *Не від мене се зависить, **милий гостю*** (II, с. 53); *Пів життя мого дав би я, **мила Миліцо**, як-би та туга з твого серця сchezла* (II, с. 78); *Помагайте, **сусіди**! ратуйте, **добрі люди**!* (II, с. 91); – *Не йдіть, **добрі людоньки**, сему ще не кінець!* – промовив поважно пан економ (II, с. 137); *Пристапнув він до одного і каже єму: – **Чоловічку добрий**, у тебе душа на ниточці висить, лагодь ся на смерть!* (II, с. 189); – *Бог з вами, **люба кумнатко**!* – говорив Олімпій заціпенілими від морозу устами (II, с. 327); – *Дай вам Боже здоровлячко, **дорога пані Маріоро**!* – відповів з молодецькою веселістю пан Олімпій (II, с. 349).

Натрапляємо й на звертання, виражені складними прикладковими структурами (хлопці-молодці та інші): – *Гей, **братці-товариші**!* – кричить Степан, – *умилосердіть ся, виступайте із заливу морського, та на поміч прибувайте!* (II, с. 23); *Загуділа дуда, запищала сопілка, рознесли ся голоси: «Гей же, **хлопці-молодці**, гей же **дівчата-князівни**, гей же всі разом до нашого кола!»* (II, с. 76).

Звертання в прозових текстах С. Воробкевича становлять велику групу формул мовленнєвого етикету. Серед них трапляються як непоширені, так і поширені, чимало з яких мають фольклорне походження й містять у своїй структурі слова-символи.

2.1.2. Етикетні формули, що їх уживають для підтримування контакту

Етикетні мовні формули, що їх уживають для підтримування контакту, репрезентують такі вирази – формули вибачення, формули прохання, формули побажання, формули компліментів, формули подяки, формули схвалення.

Формули вибачення. Насамперед, це усвідомлення своєї вини та спроба її спокутувати. Вибачення – «прохання вибачити» [ТСУМ, с. 292]. Найчастіше уживають такі вирази вибачення: *вибачайте, пробачте, даруйте, прошу вибачення, простіть, прийміть мої вибачення* та ін. *Вибачте* та *пробачте* є найбільш поширеними висловленнями.

У творах С. Воробкевича ми зафіксували такі формули вибачення: – *Даруйте, пане, що вам не даю спокою... я вже такий з-роду...* (II, с. 132); – *Мамо, вибачайте, – примітив з-тиха Леонід – ви виною, що та погань так тут у селі вкорінилася і з нас кеп робить!* (II, с. 323); – *Простіть, панно Фльорико, – сказав тихим голосом – коли вас питаю: не скучно вам тут на хуторі так самотньо проживати?* (II, с. 352); – *Люблю тебе, як мою душу, але вибачай мені, що я против тебе був таким необачним!* (II, с. 382). Повтор формул вибачення інтенсифікує семантику вибачення, як-от: – *Прости мені, Маро, прости мені, люба – голосив він і знову встав, і знову падав та просив ся: – Прости мені, прости!* (II, с. 127);

Формули прохання. Прохання – «ввічливе звертання до кого-небудь з метою домогтися чогось, спонукати кого-небудь зробити, виконати щось; просьба...» [СУМ, VIII, с. 335]. Найтиповіші мовленнєві одиниці, що виражають прохання: *прошу, будьте ласкаві, будь ласка, будьте милостиві, дозвольте Вас попросити* та ін.

У прозових текстах буковинського письменника виявлено формули прохання із дієсловами:

- просити – «звертатися з проханням до кого-небудь, домагатися чогось; спонукати кого-небудь зробити, виконати щось» [СУМ, VIII, с. 283], напр.: *Прошу, не відкажіть мені і заспівайте якусь пісеньку...* (II, с. 355);

- благати – «наполегливо, невідступно, ласкаво просити» [ТСУМ, с. 175], напр.: – *Панно Фльорико, **прошу-благаю вас**, також пісоньку заспівати, звуком вашого ангельського голосочка потішити моє безрадне серце!* – молив, глибоко зітхнувши, панич Леонід (II, с. 356);

- молити – «дуже просити, благати» [ТСУМ, с. 1658], напр.: *Доле моя добра; **молю тебе, стань мені тепер в пригоді!*** (II, с. 244).

У досліджуваному матеріалі фіксуємо формули прохання зі стрижневою лексемою ласка: *«**Коли твоя ласка**, то возьми мене з собою,»* сказав я тій птасі; *она довго не надумувала ся, ухопила мене в свої пазурі і понесла ся так скоро, аж хмари пробивала* (II, с. 170). Формули прохання супроводжує чемне звернення – *будь ласкавий, будь милостивий*, як-от: – ***Прошу, будьте ласкаві що заграти!*** (II, с. 354); – ***Будьте ласкаві і розкажіть** мені де-що ближшого про ту чарівничку з вражими очима!* (II, с. 356); – *Сьвяті отці, – заговорив до них Влаго Раконич – **будьте милостиві і прийміть** у ваш монастир одного нещасного, конаючого чоловіка!* (II, с. 93).

Чимало формул прохання містять компонент *про милість Божу*. Дієслово *просити* сполучається з іменником «милість», який ТСУМ тлумачить як «доброзичливе, привітне ставлення до кого-небудь» [ТСУМ, с. 1619], напр.: – ***Поможіть, ратуйте, про милість Божу!*** (II, с. 327); – *Олімпій, **про милість Божу верни ся**, не задавай більше жалю, більше печучого горя мому роздертому серцю...* (II, с. 328); – ***Про милість Божу, скажи** єму, милий Олімпій, нехай розуму набере!* (II, с. 334). А от формула *на милість Божу* є діалектною і має буковинську специфіку: – ***Лишіть ся, на милість Божу вас прошу!...*** (II, с. 368).

У прозових текстах знаходимо прохання з відтінком застереження: *Вже й молимо, трохи не плачемо: «**Станьте, панове, бійте ся Бога**, у нас душі ледви стає!»* – а вони тільки сьміють ся, та й далі уганяють (II, с. 37);

Фіксуємо конструкції прохання, що звернені до Бога, з компонентами *зжалься та змилуйся*: *Тепер **зжаль ся, милий Боже**, все змінило ся, мужик збіднів, а заможнійший морить свій ум клятою брагою-горівкою* (II, с. 227);

Ах, Боже мій милостивий, Змилуй ся Ти наді мною... (II, с. 7);

Окрім того, семантику прохання виражають і дієслівні форми наказового способу дієслова, як-от: *Чув він, як она кричала: – Зжаль ся, ненько, наді мною!* (II, с. 152); *Не гнівай ся, рідна!* (II, с. 152); – *Вуяшку, – викрикнув він несамовито – не лишайте мене без вашої помочи!...* (II, с. 368); Чимало прикладів засвідчують у формулі прохання поєднання дієслівних форм наказового способу із підсилювальною часткою *же*, напр.: – *Подай же чесному старості Сергієви рушник* (II, с. 55); *Та ви нам неодно добро вчинили; прийміть же хоть се, иньшим годі нам віддячити ся» – відповіли они мені* (II, с. 181). Увиразнюють семантику прохання повтор дієслівних форм наказового способу та нагромадження їх в одному контексті, пор.: *Зістань, зістань, не лишай нас на самоті...* (II, с. 82); – *Сідай, старий – просив Петро гусяря, – сідай і спочинь; і для тебе знайдець ся куточок, ділити-мем хліб-сіль, як ділимо одну лукаву долю...* (II, с. 98); *Помагайте, сусіди! ратуйте, добрі люди!* (II, с. 91); *Не кидай, не лишай ти мене!* (II, с. 244).

Формули побажання. За словником *побажання* – «висловлене, виражене бажання здійснити, одержати, здобути і т. ін. що-небудь» [СУМ, VI, с. 608]. Зазвичай, це зичення добра та щастя. Найчастішими конструкціями побажання є такі: *бажаю, хочу побажати, зичу, хай щастить, успіхів, щасливої дороги, помози Боже, дай Боже, будьте щасливі, даруй Боже, живіть в добрі, живіть з Богом* та ін.

Більшість побажань у текстах С. Воробкевича починаються фразею *дай (не дай) Боже (Господи, Милостивий): – Дай Боже розминутись нам з лихом – одвітує знов Петро, – та на моє серце чогось сум западає* (II, с. 23); – *Дай, Милостивий!* (II, с. 114); – *Гарно, сину! прийми Бог!* – сказав (II, с. 85); *Дай Боже жартувати, а не хорувати!* (II, с. 172); *Не дай Господи, щоб они що з ваших нужденних обставин покмітили, або від злісних підшептух зачули!* (II, с. 363); *Молода, привітлива Фльорика заняла всю душу Леоніда; дотепер не появилась ся на їх чистім небі і одна маленька хмаронька; дай Господи, щоб їм у такім порозуміню увесь вік спливав!* (II, с. 378);

Буковинці для ввічливого побажання один одному добра, здоров'я використовують такі формули: – *Не гнівайтесь, кумнатко, я вам лиш щиру правду говорю і вам лиш добра желаю!* (II, с. 335); *Я тобі лиш добра бажаю!* – говорив Олімпій (II, с. 345); – *Я вам лиш добра бажаю!* – сказав погіднійше Олімпій, скинув з плечий футро і знова засів на канапу (II, с. 368); – *Я вам лиш добра бажаю!* – сказав погіднійше Олімпій, скинув з плечий футро і знова засів на канапу (II, с. 368); – *Щоби ти здоров був і лиха не знав, дідику Мартине!* (II, с. 172).

Етикетні вирази із семантикою побажання засвідчують релігійність буковинців, напр.: *Най Милостивий від такого кожного боронить і заступить!* (II, с. 179); *Зледаців душегуб, розпив ся безпробудно, так, що хорони Боже кожного грішного чоловіка від такого налогу* (II, с. 218); *Де колись цвив стародавний патріярхальний пробуток, скромна і сердечна гостинність, там тепер другі порядки зароїлись... хорони Господи від таких кожду хрещену душу!* (II, с. 306). Такий характер мають і етикетні формули, що виражають добру пам'ять про померлого, напр.: *Хто пономаря поспитав, кому подзвінне голосить, то дізнав ся: – Коби ми здорові, а стара двірничка Кифорячка най з Богом спочиває; она своє перебула, а нам туди ще дорога стелить ся* (II, с. 157); *Пером тобі сьвята земля, чиста праведна душе!* (II, с. 177).

Формули компліментів. За словником комплімент – «приємні, люб'язні слова; похвала, лестощі» [ТСУМ, с. 1369]. У прозових текстах Сидора Воробкевича фіксуємо такі формули компліментів: – «*Щоб здорові були та рушники на поготові тримали, бо хороші нівроку.*» заговорив я, а мої паняночки тільки зарум'яніли ся та просили нас сідати (II, с. 52); *Який він розумний!* (II, с. 138); *Мій Юзьо мудрий понад усіх!* (II, с. 138); *Стара слизкоязика дячиха Софрона лиш руками збиває і при кожній нагоді по празниках, хрестинах, весілях тай поминках говорить: «Який же файний наш панич-семінарчик!* (II, с. 257);); – *Яка гарна пані, які заманчиві єї очі і оксамитові брови! Краса єї і стать тіла колись в неоднім мужескім серци*

зажегали згубний огонь! – почали гості тайком шептати межі собою (II, с. 376).

У досліджуваному матеріалі привертають увагу компліменти-порівняння, що мають фольклорний характер: *Що то за гарна, уродлива, люба і лагідна дівчина була та Василка Вівчарюкова, кажу вам, дівчина, що в лузі калина, хоч малюй!* (II, с. 209); *Маєтку було в отця протопопи ласка Божя, а дочок мав тільки три; з них Пульхерця і Глікерця вже давно подружили ся, лише панна Фрозинка, гарненька, як маєва квіточка, проживала ще в дворі батька* (II, с. 230); *Ех! та Лайка! гарна, чепурна, як лялька!* (II, с. 236); *Виглядає, як маєва квіточка, повна краси і чару!* – говорив пан Олімпій до панни Фльорики, хватив її пухку білу руку і заглядав в її чорні оченята (II, с. 349).

Формули подяки. За тлумачним словником української мови подяка – «почуття вдячності за послугу, допомогу, зроблене добро і т. ін.; вияв цього почуття. Слова, які виражають вдячність; спасибі» [СУМ, VI, с. 763]. Подяка виражається такими етикетними висловами: *дякую, спасибі*, хоча С. Богдан вважає, що «нормативність такої словесної подяки викликає нерідко сумніви, а правомірність її вживання – супротив, незважаючи на те що слово “спасибі” здавна в активному вжитку українців ..., є абсолютним синонімом *дякую, дякуємо* і використовується в однакових ситуаціях з тією ж метою» [14, с. 285]. Часто посилюють вдячність такими словами: *щиро, дуже, вельми, сердечно*.

У прозі Сидора Воробкевича зустрічаємо такі загальновживані формули подяки, як-от: – *Дай Боже, щоб і наші діти так гостий приймали, дякуємо!* – сказав я (II, с. 57); – ***Спасибі, Петре, що-сь мене з собою взяв, моя хата пустою... нема моєї Миліци!*** – шепнув старий гусяр і ревно заплакав (II, с. 98); а також діалектні особливості формул подяки (*спасибіг, дякувать*): – ***Спасибіг тобі, друже!*** – сказав сумненько Стефан, стиснув братню руку і вернув ся плаєм вниз до свого салашу (II, с. 155); – ***Дякувать за добре слово*** (II, с. 265);

Буковинці, як відомо, дуже віруючі люди. Лексема Бог у формулах

подяки, засвідчує віру людей у справедливість Всевишнього: *Тато в-одно плескав в долоні й з підскоком втішино горлав: «Слава Богу, що не каліка!»* (II, с. 272); *Хвалити Господа, що ті злопамятні злидні на віки пропали!...* (II, с. 195); *Славити Господа, що ті злопамятні часи в безвісти пропали!* (II, с. 314); – *«Слава Тобі Боже, що я Київ бачила, сьв. угодникам печерским поклонила ся, от, і на серці полекшало, мабуть Пречиста сьв. Лаври і сьв. Варвара вислухали мої усердні молитви;» оттак говорила сердечна, повернувши з Києва* (II, с. 252); *От так, слава тобі Господи, я оженив ся* (II, с. 284). С. Воробкевич у прозових текстах вживає римовану формулу подяки: *Дякую за таку раду і пораду!* – сказала нетерпеливо пані Пульхерія і підняла ся з горестію і гнівом з дивана (II, с. 335).

У творах письменника формули подяки часто доповнюють доброзичливі побажання: – *Спасибіг вам, приспори вам Господи всего добра* – сказала она і наче на хвилю повеселійшала (II, с. 192); – *Дай вам, Боже, всего добра; я без вас і ваших знакомств пропав би безслідно в нашім жидівскім селі* (II, с. 362). Якщо гостеві сподобалося, як його прийняли, він вживає таку формулу подяки: – *Дай Боже, щоб і наші діти так гостей приймали, дякуємо!* – сказав я (II, с. 57).

Формули схвалення. За словником схвалення – «визнання чиїхось дій, вчинків, рішень і т. ін. добрими, правильними; позитивне, доброзичливе ставлення до кого-, чого-небудь; позитивна оцінка, похвала» [СУМ, IX, с. 880]. У прозових творах С. Воробкевича наявні такі формули схвалення: *Славно, панно Фльорико!* (II, с. 357); – *Гарно, дуже гарно, – шепнула Єла – гарно, діточки, видно, що з плеча Радоничів, а покоління Циклинів...* (II, с. 68); – *Гарна пісонька, нема що казати! Таких хороших я на віку ще не чула...* (II, с. 356); *Гарна музика, нема що казати!* (II, с. 135).

2.1.3. Етикетні формули, що їх уживають для припинення контакту

До етикетних мовних формул, що їх уживають для завершення контакту, уналежнюємо такі структури – формули прощання, формули благословення.

Формули прощання. Прощатися – «при розлуці тиснути один одному руки, говорити слова прощання і т. ін.» [СУМ, VIII, с. 354]. Переважно вживаються такі формули: *До побачення!, Бувайте здорові!, Залишайтеся здорові!, Прощавай!, На все добре!*

Найпоширенішим компонентом формул прощання у прозових творах С. Воробкевича є прикметник *здоровий (здорова)*, який засвідчує доброзичливе побажання доброго здоров'я: *Бувай здоров!* – сказала і помчала поспішно далі стежкою (II, с. 211); – *Добре-добре, діточки, бувайте здорові...* (II, с. 28); *Бувай здорова і моли ся Богу за долю Чорногори!* (II, с. 82); – *Иди здоров!* (II, с. 154). Н. Шатілова зазначає, що «оскільки буковинці дуже побожні люди, їхні побажання здоров'я співрозмовнику під час прощання часто поєднується зі своєрідними побажаннями Божого благословення. Такі вислови у творах С. Воробкевича презентують традиційний мовленнєвий етикет буковинців» [71, с. 297], напр.: – *Катерино! сказав він несвоїм голосом, – бувай на віки здорова! Най тобі Бог простить твою невірність і невдячність!* (II, с. 156); *Послідні слова сеї, як та крига, чистої душі були: «Прощайте, отче і паніматко, вашу доброту Бог нагородить!»* (II, с. 198).

Формули благословення. Перш за все благословення – це позитивні фактори, зміцнені релігійним актом. Благословляти (благословити) – «давати милість, благодать, допомогу і т. ін. кому-, чому-небудь; обдаровувати благами (про Бога)» [ТСУМ, с. 177]. Приклади найбільш типових формул: *Йдіть з Богом! Благослови Боже! Будь благословен, Бог благословить* тощо.

У мовотворчості С. Воробкевича наявні такі етикетні вирази, що висловлюють надію на Божу допомогу в дорозі: *З Богом, мій сину дорогий, дай нам Господоньку в добрий час і щасливу пору!* (II, с. 153); *Господь з вами!* (II, с. 281). – *Нехай Господь вас провадить* – сказала стара і поблагословила своїх синів (II, с. 82); – *Провадь вас, Господи!* – шепнув гусяр (II, с. 99); – *Веди тебе Пречиста Діва!* – сказала стара мати, похитала задумчиво сивою головою, і довго провозжала сина очима, поки не счез там за скалою, коло вівчарської керниці (II, с. 154); – *З Богом, мій сину дорогий, дай нам*

Господоньку в добрий час і щасливу пору! (II, с. 153); – *Мої двері отворені кождому чесному чоловікови, – сказав Хома; – прийдіть, обізріть ся, та як буде нам і вам до вподоби, то най Бог благословить* (II, с. 45).

Отже, у прозовому доробку Буковинського Жайворонка – Сидора Воробкевича – присутні різні конструкції мовленнєвого етикету, які відображають самотність українців та реалізують категорію ввічливості.

2.2. Регіональна специфіка етикетних конструкцій

На мовленнєвий етикет помітно вплинула народна культура місцевих етнічних груп – гуцулів, покутян, бойків, опілян, літературна традиція Західної України [7]. Н. Шатілова стверджує, що «випрацювані віками та закріплені в побуті узвичаєні та стилістично марковані (розмовні, діалектні) мовні етикетні формули привітання, прощання, побажання, подяки, прохання, вибачення, гостинності, утішання тощо відбивають віру буковинців у магічну силу слова та увиразнюють такі їхні етнопсихологічні риси, як доброзичливість, ввічливість, чуйність, щиросердність, шанобливість, побожність, релігійність, емоційність тощо» [73, с. 167].

Мова творів буковинського автора С. Воробкевича є багатою на фонетичні, лексичні та граматичні діалектні особливості. Письменник використовує у своїх текстах діалектну лексику як один з важливих компонентів, особливо в діалогах та побутових ситуаціях, взагалі тоді, коли автор прагне надати мові твору природного розмовного забарвлення. Формули етикету, зафіксовані у художніх творах митця, також позначені регіональними особливостями.

Фонетичні діалектизми у системі вокалізму в мові текстів С. Воробкевича характеризуються специфічною реалізацією певних голосних фонем, а саме:

- 1) у формулах вітання фіксуємо збереження давнього [є] після шиплячого приголосного: *Вступив Митро в хату, поклонив ся всім низенько, сказав «добрий вечер» і ніби дурни удає, не знає бідолашний, що почати* (II,

с. 246);

- 2) у формулах побажання вживання голосного [е] на місці нормативного [о] і в позиції після інших приголосних із диспалаталізацією попереднього приголосного: – *Дай вам, Боже, **всего добра**; я без вас і ваших знакомств пропав би безслідно в нашій жидівській селі* (II, с. 362);

Фонетичні діалектизми у системі консонантизму у мові творів письменника характеризуються такими особливостями вживання приголосних звуків:

- 1) у формулах застереження фіксуємо уживання давніх сполук приголосних [жд]: *Зледащів душегуб, розпив ся безпробудно, так, що хорони Боже **кождого** грішного чоловіка від такого налогу* (II, с. 218); *Де колись цвив стародавний патріярхальний пробуток, скромна і сердечна гостинність, там тепер другі порядки заройлись... хорони Господи від таких **кожду** хрещену душу!* (II, с. 306);
- 2) у формулах вітання характерним для носіїв буковинського говору є збереження [л] після губних, що утворився із [й]: – *Добрий вечір, брате! – кажу до него, а він промовив з-тиха: – Дай Боже **здоровля**! – та дальше голкою то сюди то туди* (II, с. 46); – *А, то ви, пане Хомо, дай Боже **здоровля**! – сказав я, обертаючись* (II, с. 48);

Спостереження над мовою творів письменника, засвідчують, що такі діалектні особливості етикетних формул, безперечно, є засобом відтворення мовленнєвого колориту буковинців.

Лексичні діалектизми зафіксовані в текстах С. Воробкевича, зокрема у формулах:

- 1) звертання, як-от:

- **газдиня** «дбайлива, працювита господиня» [СБГ, с. 79]:– *Ходи д-мині, Ярино, голубочко моя, нехай тебе до серця пригорну, моя **газдинечко** пишна!* (II, с. 26);

- **дідик** «дідусь» [СБГ, с. 96]: – *Нате, **дїдику**, тих грушечок на дорогу; дуже они добрі, стало би їх мені на цілу зиму, та вражі хлопці геть їх*

обносять (II, с. 174);

- **бадіка** «близький родич, старший віком; форма звертання до старшого чоловіка» [СБГ, с. 21]: – *Вертайте, бадічку, до дому; ми за вас варту відбудем* (II, с. 181);

- **кумната** «дружина брата; сестра чоловіка; жінчина сестра; чоловікового брата жінка» [СБГ, с. 240]: – *Бог з вами, люба кумнатко!* – говорив Олімпій (II, с. 327);

- **паніматка** «весільна матка» [СБГ, с. 382]: – *Божє помагай, паніматочко!* (II, с. 265);

- **братчик** «братик» [СУМ, I, с. 232 : діал.]: – *Котрого, братчику, брати, правого чи лівого?* – шепнув Іво (II, с. 85);

- **мошул** «рідний дід, батько матері або батька» [СБГ, с. 299]: – *Мошуле Николаю, – шепнув я в ухо Николаєви, – приступіть-но ви ближе до старині, та заграйте дуже жалібної, а потім возьміть тарілку і починайте від мене збирати бакиши* (II, с. 234);

2) гостинності, як-от:

- **розгоститися** «будучи гостем, розташуватися, відчути себе, як удома» [СУМ, XVIII, с. 657 : діал.]: – *Прошу, розгости ся!* – молила у дверях стоячого Олімпія пані Пульхерія (II, с. 328);

3) подяки, як-от:

- **приспорити** «збільшити» [СУМ, VIII, с. 32 : діал.]: – *Спасибіг вам, приспори вам Господи всего добра* – сказала она і наче на хвилю повеселійшала (II, с. 192).

До граматичних діалектизмів у структурі етикетних формул у мові текстів письменника належать:

1) уживання діалектної форми наказового способу *хрань* у формулах застереження: *Хрань Божє, щоби хто посьмів був то сьвяте гніздо рушити* (II, с. 238); *Не гнівай ся на мене, сердечний Андрію, коли о тобі добрим не-злим словом згадаю; хрань Божє тебе обчорнити!* (II, с. 177);

2) уживання діалектної частки *най* замість «нехай» у формулах

благословення: ... як буде нам і вам до вподоби, то **най Бог благословить** (II, с. 45); формулах згоди: – **Най буде й так**, – каже Павло Згідливий (II, с. 390);

Отже, зафіксовані діалектні особливості формул етикету у творчому доробку С. Воробкевича відтворили етнографічні та говірково-регіональні особливості буковинців та гуцулів.

2.3. Функції етикетних мовних формул у художньому тексті

В основі мовленнєвого етикету лежать спеціалізовані функції. Функції мови – «призначення, роль, завдання, що виконує мова під час комунікації, самовираження та реалізація й актуалізація в мовленні потенційних можливостей відповідних мовних засобів для вияву різних завдань» [27, с. 109]. Н. Бутенко виокремлює такі функції спілкування:

1) контактна функція – встановлення контакту як стану обопільної готовності до прийому й передавання повідомлень, а також підтримки взаємозв'язку у вигляді постійної взаємоорієнтованості;

2) інформаційна функція – виступає у якості обміну повідомленнями, думками тощо;

3) спонукальна функція – стимуляція активності партнера, щоб спрямувати його на виконання певних дій;

4) координаційна функція – взаємне орієнтування та узгодження певних дій при організації спільної діяльності;

5) функція розуміння – адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлення, взаєморозуміння намірів, настанов, переживань, станів тощо;

6) емотивна функція – формування у співрозмовника необхідних емоційних переживань, а також з його допомогою своїх переживань та станів;

7) функція налагодження стосунків – усвідомлення і фіксація свого місця у системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків співтовариства, в якому діє індивід;

8) впливова функція – зміна стану, поведінки, індивідуально значущих станів співрозмовників [16, с. 14–15].

Опираючись на класифікацію Н. Формановської, ми визначили такі функції етикетних висловів у художніх текстах С. Воробкевича:

1. **Фатична функція (контактна)** – встановлення, збереження чи закріплення, підтримуваних зв'язків і стосунків, індивідуальних чи соціально-масових. Термін «фатична функція» стосується усіх тематичних груп одиниць мовленнєвого етикету, оскільки навіть прощаючись, ми встановлюємо можливість подальшого контакту, напр.: – *Добрий вечір, брате!* – кажу до него, а він промовив з-тиха: – *Дай Боже здоров'я!* – та дальше голкою то сюди то туди (II, с. 46); – *Ходіть до хати, мої дорогі, не забула за вас стара Єла* – сказала приязно Єла і всі зайшли через вузькі двері у хатчину (II, с. 68); – *Нехай Господь вас провадить* – сказала стара і поблагословила своїх синів (II, с. 82). Мовленнєвий етикет є важливою частиною фатичної комунікації. С. Шабат-Савка зазначає, що «категорія ввічливості детермінує метакомунікативні інтенції, що передають безпосередні потреби мовця в ритуально-етикетному спілкуванні, а шанобливе, поштивне ставлення до співрозмовника, зичливість, прихильність та щирість є релевантними ознаками дискурсу фатичної комунікації» [70, с. 269]. Етикетні конструкції виражають толерантний спосіб спілкування, демонструють загальну культуру комунікантів. В українському мовознавстві до етикетних належать такі мовні одиниці, як слова, фразеологізми, словосполучення та речення (комунікати, реченнєві еквіваленти).

2. **Конотативна функція (функція ввічливості)** – пов'язана з проявами ввічливого поведження членів колективу один з одним. Український мовленнєвий етикет має неординарний характер, оскільки виник на власному національному ґрунті і перейнявся духом європеїзму. Він відображає лагідну вдачу українців, схильність до коректності й толерантності в міжособистісних стосунках, зневагу до жорстокості. Народна практика живого спілкування насичена словами ввічливості, які ще мають назву «чарівні». У текстах письменника використано такі формули ввічливості, зокрема: «*Прошу, милий гостеньку, до покою!*» (II, с. 281); *Не гнівайся, рідна!* (II, с. 152); – *Дякувать*

за добре слово (II, с. 265).

3. **Регулятивна функція (регулююча)** – стосується усіх проявів мовленнєвого етикету, оскільки вибір певної форми при встановленні контакту регулює характер стосунків адресата і адресанта, напр.: *Відчинили ся з другої хатчини двері, і панна Пелагія і Катерина увійшли в комнату, витаючи нас солоденько: «Добрий вечір!» – На дворі собака заскиглив, двері розчинили ся і у світлицю вступив главар сусідної нагії, витаючи всіх: – Здоров, свате Петре!* (II, с. 69); – *Прошу паньства на перший поверх, там все чисто, як в зеркалі!* – сказав слугащий і завів їх до вохких, неясних, стухлих комнат (II, с. 373).

4. **Волюнтативна функція (функція впливу, імперативна)** – передбачає реакцію співрозмовника – вербальну, невербальну, діяльнісну, напр.: *Прошу, не відкажіть мені і заспівайте якусь пісеньку...* (II, с. 355); – *Панно Фльорико, прошу-благаю вас, також пісеньку заспівати, звуком вашого ангельського голосочка потішити моє безрадне серце!* – молив, глибоко зітхнувши, панич Леонід (II, с. 356); – *Сьвяті отці, – заговорив до них Влаго Раконич – будьте милостиві і прийміть у ваш монастир одного нещасного, конаючого чоловіка!* (II, с. 93).

5. **Апелятивна функція (функція звертання)** – тісно пов'язана з імперативною, тому що привернути увагу означає здійснити вплив на співрозмовника, як-от: *Коли-ж так, моя ясочко, то чому-ж ти нині не така весела, як то звичайно? Здаєть-ся, голубко, що щось на серци маєш і мені сказати не хочеш?* (II, с. 78); *«Добре, матінко; коли ваша воля, то й оженю ся.»* (II, с. 180); *«А щó, тату, май схочете вашим коником величати ся?»* (II, с. 37). Пошання множина «розвиваючись у річниці європейської традиції, де повага до особистості є невід'ємним атрибутом культури, має в своєму багатому арсеналі достатню кількість лексико-граматичних засобів для вираження найкращих стосунків між людьми, що й дало їй змогу на певному етапі свого історичного розвитку надати етикетних функцій займенникам *ми, ви, вони*» [39, с. 63].

6. **Емоційно-експресивна функція (емотивна)** – факультативна функція, оскільки вона властива не усім одиницям мовленнєвого етикету. Емотивна функція виявляється в можливості для мовця висловити свої почуття, емоції тощо, напр.: *Гарна музика, нема що казати!* (II, с. 135); – *Щоби ти здоров був і лиха не знав, дідику Мартине!* (II, с. 172); *Зледаців душегуб, розтив ся безпробудно, так, що хорони Боже кожного грішного чоловіка від такого налогу* (II, с. 218); – *Дай Боже розминутись нам з лихом – одвітує знов Петро, – та на моє серце чогось сум западає* (II, с. 23); *Молода, привітлива Фльорика заняла всю душу Леоніда; дотепер не появила ся на їх чистім небі і одна маленька хмаронька; дай Господи, щоб їм у таким порозуміню увесь вік спливав!* (II, с. 378).

На основі комунікативної функції мови функціують усі функції мовленнєвого етикету. Виокремлення зазначених функцій доводить, що мовленнєвий етикет – не випадкове чи несуттєве мовне явище, а, навпаки, є своєрідним механізмом, лише за допомогою якого може відбуватися ефективна комунікація.

Висновки до розділу 2

Конструкції мовленнєвого етикету, зафіксовані у творах С. Воробкевича, мають різну структуру та семантику. На основі дібраних прикладів виокремлено такі групи етикетних формул: 1) ті, що їх уживають для налагодження контакту (формули вітання, формули гостинності, формули звертання); 2) ті, що їх уживають для підтримування контакту (формули вибачення, формули прохання, формули побажання, формули компліментів, формули подяки, формули схвалення); 3) ті, що їх уживають для припинення контакту (формули прощання, формули благословення).

З-поміж виокремлених груп етикетних висловів найбільш частотними у текстах виявилися формули звертання. Варто зазначити те, що письменник вживає звертання, які мають фольклорне походження. Крім того, чітко простежуємо таку рису буковинців, як побожність.

Етикетні формули у досліджуваних текстах відбивають віру буковинців у магічну силу слова та увиразнюють такі їхні етнопсихологічні риси, як доброзичливість, увічливість, чуйність, щиросердність, шанобливість, побожність, релігійність, емоційність тощо. Чимало виразів позначені діалектними особливостями (фонетичними, лексичними, граматичними), що відтворюють мовленнєвий колорит буковинців.

Фактичний матеріал дав змогу визначити функційний потенціал етикетних конструкцій у творах С. Воробкевича. Виокремлено шість основних функцій: фатична (контактна), конотативна функція (функція ввічливості), регулятивна (регулююча) функція, волюнтативна (імперативна, функція впливу), апелятивна (функція звертання), емоційно-експресивна (емотивна) функція. Усі етикетні функції розвиваються на основі комунікативної функції мови.

РОЗДІЛ 3

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

3.1. Місце мовленнєвого етикету в шкільному курсі української мови

Проблема розвитку мовлення в шкільній практиці завжди привертала увагу лінгвістів. Але специфіці вивчення конструкцій мовленнєвого етикету на уроках української мови, на нашу думку, приділено недостатньо уваги.

Одним із головних завдань навчання української мови в основній школі є формування в учнів компетентностей комунікативно доцільно й виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях і сферах спілкування з дотриманням норм українського етикету. Тобто треба повсякчас вчити школярів послуговуватись конструкціями мовленнєвого етикету, оскільки вміння та навички формуються в процесі навчання.

В основній школі мовленнєвий етикет учні вивчають з п'ятого класу. Відповідно до мовленнєвої змістової лінії, обов'язковими видами роботи в п'ятому класі є «складання й розігрування діалогів відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної з життєвим досвідом учнів (діалог етикетного характеру з використанням етикетних формул)» [78, с. 8]. Рекомендують такі види роботи, як «колективне складання словничка найпоширеніших етикетних формул (привітання, прощання, вибачення, висловлення вдячності та ін.)» [78, с. 9].

Варто зазначити, що при вивченні розділу «Лексикологія», зокрема теми «Групи слів за значенням: синоніми, антоніми, омоніми» у програмі рекомендують такий вид роботи як «складання й розігрування діалогу етикетного характеру з використанням синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності (у музеї, бібліотеці, магазині, спортзалі та ін.) з урахуванням віку та статусу співрозмовника» [78, с. 12]. Підручник з української мови [82] пропонує таке завдання для засвоєння мовленнєвого

етикету в п'ятому класі:

СИТУАЦІЯ. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. *Складіть і розіграйте за особами діалог із працівником чи працівницею музею, бібліотеки або спортивного закладу (5–7 реплік). Використайте кілька поданих нижче синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності.*

Вітання

Добрий день!

Добридень!

Привіт!

Моє шанування!

Доброго здоров'я!

Прохання

Прошу вас (тебе)...

Чи можу я попросити...

Я просив(-ла) би вас (тебе)...

Якщо вам (тобі) не важко...

Вдячність

Дякую!

Дуже вдячний(-а)!

Щиро дякую! [82, с. 26].

У 6 класі продовжують вивчати конструкцій етикету. У програмі при вивченні теми «Краса й багатство української мови» зазначені обов'язкові види роботи, зокрема «складання й розігрування діалогу етикетного характеру відповідно до запропонованої ситуації спілкування етикетного характеру (вітання, знайомство й представлення, пропозиція допомоги людині, що опинилася в скрутній ситуації)» [78, с. 27]. У підручнику з української мови для 6 класу [83] до теми «Складання й розігрування діалогів» пропонують таке завдання для вивчення етикету:

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. *Складіть і розіграйте за особами діалог*

(7–8 реплік) відповідно до запропонованої ситуації спілкування, дотримуючись правил мовленнєвого етикету. Використайте звертання та слова (сполучення) увічливості. Ви можете скористатися поданими нижче зразками.

Ситуація А. Ви перебуваєте в незнайомому місті й шукаєте потрібну вулицю (будівлю). З якими словами ви звернетесь до перехожого? Що скажете на прощання?

Ситуація Б. Ви зайшли до книгарні й хочете купити тлумачний словник. Поцікавтеся, чи є такі словники, скільки вони коштують, скільки в них слів, яких видавництв ці словники тощо [83, с. 250].

Скажіть, будь ласка, де...; перепрошую, ви не знаєте...; вибачте, ви не скажете...; добродію, будьте ласкаві, підкажіть...; шановний, якщо ваша ласка, скажіть мені...; дякую вам; на все добре; приємної подорожі; чи не скажете ви...; вибачте, точно не знаю; ви мені дуже допомогли; до побачення; немає за що.

Продовжують опановувати мовленнєвий етикет учні у дев'ятому класі. Відповідно до мовленнєвої змістової лінії, у програмі при вивченні розділу «Синтаксис. Пунктуація. Пряма й непряма мова», зокрема таких тем, як «Заміна прямої мови непрямою», «Цитата як спосіб передачі чужої думки», «Діалог» рекомендують такі види роботи: укладання словничка «Формули мовного етикету сучасної молоді»; обговорення питання «Навіщо потрібен нетикет» (правила спілкування в Інтернеті) з розігруванням зразків діалогів між школярами на форумах і чатах [79, с. 84].

Підручник з української мови для 9 класу [79] пропонує учням такі завдання для засвоєння етикету при вивченні теми «Діалог»:

Завдання 1. *Попрацюйте в парах. Прочитайте мовчки. Поясніть, між ким могли б відбутися діалоги, репліки з яких тут подано. Прочитайте вголос за особами, додаючи пропущені репліки.*

1. ТЕЛЕФОННА РОЗМОВА

– ...

– Вибач, але сьогодні й завтра ця книжка мені дуже потрібна для підготовки доповіді на мовному гуртку. Прошу тебе, почекай. Наступного тижня обов'язково поверну її до бібліотеки.

– ...

– Гаразд, словник принесу тобі завтра. Попрацюєш із ним кілька днів. Це справді рідкісне видання, тож моя сім'я його дуже цінує.

– ...

2. СПІЛКУВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЮ ПОШТОЮ

Привіт, Миколо! Контрольної роботи завтра не буде. Перенесли на наступний тиждень. Тож поки що можеш не готуватися.

...

Розумію й підтримую. На вихідних теж попрацюю, розв'яжу кілька задачок та повторю формули. Дякую за надіслані адреси корисних сайтів. Бувай!

Учням пропонують відповісти на такі запитання:

- Укажіть ужиті в репліках діалогів етикетні формули. Які з них дібрали ви?
- Поясніть лексичне значення слів *етикет* і *нетикет*. Що означає вислів *формули етикету*? Звіртеся зі Словничком термінів.
- Які правила *нетикету* вам відомі? Складіть і розіграйте про це діалог між досвідченим користувачем Інтернету та «новачком», який тільки починає спілкуватися в соціальних мережах [79, с. 63–64].

Після завдань у рамці подано правило, що містить термін «формула мовного етикету»:

Досягненню мети спілкування сприяє встановлення між співрозмовниками контакту.

Саме для встановлення контакту використовують **формули мовного етикету**, закріплені за певними ситуаціями спілкування.

Завдання 2. *Визначте, за якої ситуації (офіційної, неофіційної) можливе використання кожної із зазначених етикетних формул. Доберіть притаманну кожній із формул тональність спілкування (підкреслено шанобливу, урочисту, нейтральну, дружню, фамільярну, жартівливо-іронічну).*

Привітання. Рад(-ий, -а) вас бачити! Я вас вітаю. Здоровенькі були! Добридень. Здоров! Моє шануваннячко! Салют!

Прощання. Дозвольте відкланятись. Прощайте! Побачимось! Щастя! До завтра! На все добре! Усього! Бувайте здорові! До зустрічі! Обнімаю! Бувай!

Вибачення. Якщо можеш, вибач. Перепрошую. Забудь. Дозвольте попросити пробачення. Прийміть мої вибачення. Падаю на коліна. Мені шкода. Не бери в голову. Не гнівайтесь, будь ласка.

Запропоновано відповісти на такі запитання:

- Чи можна віднести до формул етикету емотикони (смайли)? Що ними передають – зміст висловлення чи спричинені змістом почуття? Чи можна почуття вважати інформацією? Відповідь аргументуйте [79, с. 64].

Завдання 3. *Використавши доречні етикетні формули, складіть і запишіть вступну репліку діалогу з подякою: 1) учителю за організацію екскурсії до іншого міста; 2) матері за святковий обід на честь вашого дня народження; 3) товаришеві за допомогу в навчанні.*

- Уживайте звертання і вставні слова.
- Уявіть, що репліки подяки вам довелося пересилати sms. Чи відрізнятиметься їхній зміст порівняно з усним спілкуванням? Чи зміняться етикетні формули? Чому? [79, с. 65].

Важливо, що в кінці підручника є **Словничок термінів**, де подано визначення термінів «етика», «етикет» та «етикетна формула», як-от: *етика* –

норми поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації, професії і т. ін.; *етикет* – норми поведінки і правила ввічливості в товаристві; *етикетні формули* – усталені вирази, які використовують у певних ситуаціях спілкування для вираження прагнення до порозуміння, злагоди, доброзичливості [79, с. 223].

Формули мовного етикету як складники фразеологічного фонду української мови є системою стандартних фраз, що відображають правила мовленнєвої поведінки та ментальності. Під час аналізу етноетикетних формул учні засвоюють, що характерними ознаками мовленнєвого етикету українців є ввічливість, доброзичливість, толерантність, доброта, чемне ставлення до співрозмовника тощо.

Вивчення мовленнєвого етикету передбачає набуття таких компетентностей, як спілкування державною мовою, загальнокультурна грамотність тощо. Формування комунікативних навичок учнів – один з аспектів розвитку мовної особистості, що демонструє високий рівень комунікації, вміння спілкуватися з дотриманням правил мовленнєвого етикету, в усному та письмовому вигляді відтворювати висловлювання тощо.

Отже, вивчення конструкцій мовленнєвого етикету на уроках української мови з урахуванням таких аспектів, як соціокультурний, етнолінгвістичний, текстоцентричний, особистісно зорієнтований, забезпечує належне його засвоєння та користування в повсякденному житті.

3.2. Аналіз навчальних програм з української мови

3.2.1. Модельні навчальні програм для 5–6 класів НУШ

Згідно з модельною навчальною програмою «Українська мова. 5–6 класи» (автори – Н. Голуб, О. Горошкіна) [80], мета навчання – розвиток особистості здобувача освіти засобами предмета, зокрема – формування компетентного мовця, носія духовності, культури й традицій українського народу. Блок «Жанри мовлення» є новим у модельній програмі для 5–6 класів НУШ. Його зміст – ознайомлення учнів з особливостями побудови

різножанрових текстів.

У програмі подано окремі теми для вивчення мовленнєвого етикету. Так, у 5 класі тему «Жанри мовлення» розкривають підтеми «Комплімент, лестощі, похвала», «Прохання, умовляння, благання, клянчення, пропозиція», «Запрошення», «Згода, відмова», «Вибачення», «Подяка», «Привітання», «Смс-повідомлення». Запропоновано такі види навчальної діяльності до цієї теми:

- *організаційна діяльність* (цілевизначення; планування; організація роботи; самоконтроль, рефлексія);
- *пізнавальна діяльність* (визначення різниці між компліментом і лестощами, між проханням, умовлянням, благанням, клянченням; визначення пропозицій, на які необхідно відповідати відмовою, а на які – згодою, добір компліментів за віковою, статусною ознакою людини; аналіз компліментів; добір відповідей на комплімент; аналіз смс-повідомлень; складання дописів для чату тощо);
- *текстова діяльність* (оформлення тексту прохання; формулювання різних видів пропозицій; формулювання відмови на пропозицію; складання й аналіз текстів вибачення, подяки, привітання, повідомлення; виявлення, аналіз у тексті втішання, вибачення, подяки й визначення їхньої ролі у процесі спілкування тощо);
- *мовленнєва діяльність* (усні звернення з проханням, пропозицією, запрошенням, привітанням тощо).

У 5 класі в межах теми «Спілкування» розглядають «Ситуацію спілкування», «Правила гарного співрозмовника», «Етикетні норми спілкування». Запропоновано види навчальної діяльності до теми «Спілкування», а саме:

- *організаційна діяльність*;
- *пізнавальна діяльність* (добір реплік відповідно до виду й мети спілкування; правильне інтонування розмови; обґрунтування доцільності мовних формул ввічливості; виявлення чинників, що сприяють або заважають

ефективній комунікації; виявлення ознак гармонійного спілкування тощо);

- *текстова діяльність* (аналіз конкретної ситуації спілкування у тексті тощо);

У 6 класі, вивчаючи «Займенник», учні опановують «Етикетні функції займенників ти і Ви» тощо. Навчальна програма рекомендує такі види діяльності:

- *організаційна діяльність*;

- *пізнавальна діяльність* (визначення етикетних функцій займенника; добір ситуацій для застосування займенників «ти» і «Ви»; моделювання ситуацій, що передбачають етикетні функції займенників (займенники ти і Ви; уживання займенників він, вона, вони у присутності людей, на яких вони вказують тощо);

- *мовленнєва діяльність* (усне висловлення на задану тему).

Модельна навчальна програма «Українська мова. 5–6 класи» (автори – О. Заболотний, В. Заболотний, В. Лавринчук, К. Плівачук, Т. Попова) [81] окреслює таку мету вивчення української мови в шкільному курсі – формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості.

Для учнів 5 класу рекомендовано різні види навчальної діяльності під час вивчення певних тем, зокрема:

- 1) під час вивчення теми «Значення мови в житті людини й суспільства. Українська мова – державна мова України»:

- формулювання правил спілкування на основі прочитаних крилатих висловів;

- колективне складання словника найпоширеніших етикетних формул (привітання, прощання, вибачення, висловлення вдячності та ін.);

- *урок розвитку мовлення*: складання та розігрування діалогів, зокрема в онлайн-середовищі відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної із життєвим досвідом учнів із використанням етикетних формул;

- 2) під час вивчення теми «Лексикологія. Групи слів за значенням»:

- складання і розігрування діалогу етикетного характеру з використанням синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності (у музеї, бібліотеці, магазині, спортзалі та ін.) з урахуванням віку та статусу співрозмовника.

Для учнів 6 класу програма пропонує такі теми і завдання, як-от:

1) під час вивчення теми «Краса та багатство української мови»:

- аналізування ситуації спілкування, визначення її складників;
- складання висловлення за коміксом (малюнком) з урахуванням ситуації спілкування;

- *урок розвитку мовлення*: складання та розігрування діалогів відповідно до запропонованої ситуації спілкування, зокрема етикетного характеру (вітання, знайомство, пропозиція допомоги) з використанням формул мовленнєвого етикету;

2) під час вивчення теми «Морфологія. Орфографія. Займенник»:

- складання письмових мінівисловлень (реплік), які містять відмову від пропозиції, що загрожує життю або здоров'ю людини, з використанням заперечних займенників;

- складання листівки на паперових або електронних носіях із запрошенням на урочисту подію (день відкриття школи, ювілей першої вчительки) з використанням займенників, що належать до різних розрядів;

- складання діалогу з використанням займенника *ви* у ввічливому значенні та слів мовленнєвого етикету.

Отже, вивчення конструкцій етикету реалізується через мовленнєву змістову лінію, зокрема й на уроках розвитку мовлення. Модельні програми з української мови для учнів НУШ враховують виклики сьогодення, пропонуючи для опанування етикетного мовлення різні завдання (аналіз смс-повідомлень, складання дописів для чату, письмових мінівисловлень, аналіз конкретних ситуацій спілкування, добір реплік для гармонійного спілкування, складання та розігрування діалогів, зокрема в онлайн-середовищі, складання листівки на паперових або електронних носіях, укладання словника етикетних

виразів тощо), що спрямовані на формування учня як сучасного компетентного мовця.

3.2.2. Навчальна програма з української мови для 5–9 класів ЗЗСО

Одним з головних завдань навчання української мови в основній школі є «формування у школярів компетентностей комунікативно доцільно й виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях і сферах спілкування з дотриманням норм українського етикету» [78].

Проаналізувавши навчальну програму з української мови для 5–9 класів (автори – Глазова О., Романенко Ю., Гобуб Н. та ін.) [78], ми виявили, що вивчення конструкцій етикету зrealізовано через мовленнєву змістову лінію. Запропоновано обов'язкові та рекомендовані види роботи учнів:

1) обов'язкові види робіт:

- складання й розігрування діалогів відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної з життєвим досвідом учнів (діалог етикетного характеру з використанням етикетних формул) – для учнів 5 класу;
- складання й розігрування діалогу етикетного характеру відповідно до запропонованої ситуації спілкування етикетного характеру (вітання, знайомство й представлення, пропозиція допомоги людині, що опинилася в скрутній ситуації) – для учнів 6 класу;

2) рекомендовані види робіт:

- колективне складання словничка найпоширеніших етикетних формул (привітання, прощання, вибачення, висловлення вдячності та ін.) – для учнів 5 класу;
- складання й розігрування діалогу етикетного характеру з використанням синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності (у музеї, бібліотеці, магазині, спортзалі та ін.) з урахуванням віку та статусу співрозмовника – для учнів 5 класу;
- складання й розігрування діалогів, які містять прохання про допомогу й висловлення порад щодо проблемної життєвої ситуації (з використанням

дієслів наказового та умовного способів) – для учнів 7 класу;

- складання й розігрування діалогу, який доповнює прослуханий або прочитаний текст про рослину — символ України (калину, вербу, тополь та ін.), з використанням реплік-речень зі звертаннями та вставними словами – для учнів 7 класу;

- колективне укладання словничка традиційних українських звертань до рідних і близьких людей – для учнів 9 класу;

- обговорення етикету повідомлень засобами SMS-спілкування, а також колективної комунікації в режимі конференції та в чатах (домовляння про зустріч, вибачення, привітання зі святом) – для учнів 9 класу;

- укладання словничка «Формули мовного етикету сучасної молоді» – для учнів 9 класу;

- обговорення питання «Навіщо потрібен нетикет» (правила спілкування в Інтернеті) з розігруванням зразків діалогів між школярами на форумах і чатах – для учнів 9 класу тощо.

Як ми знаємо, 5 і 6 клас вже не навчається за цією програмою.

Уважаємо, що запропоновану навчальними програмами методику формування мовленнєвого етикету учнів потрібно розширювати й вдосконалювати. Безперечно, вивчення мовленнєвого етикету на уроках української мови не повинно обмежуватися однією навчальною програмою, адже сучасний педагог може розробити самостійно систему вправ для його засвоєння, використовуючи різні матеріали та організовуючи лінгвістичні гуртки, позакласні заходи тощо.

3.3. Методи і прийоми формування мовленнєвого етикету учнів на уроках української мови

За «Словником-довідником з української лінгводидактики» метод навчання мови – «це спосіб, прийом, методика дослідження мовних явищ» [58, с. 81]. Для ефективного формування мовленнєвого етикету школярів необхідно користуватися різними методами та прийомами навчання.

Традиційні методи, які пропонуємо використовувати для формування етикетних навичок на уроках української мови:

- *словесні* – розповідь учителя, бесіда з учнями;
- *наочні* – показ презентацій, ілюстрацій у вигляді картинок, застосування дидактичних мультимедійних матеріалів;
- *практичні* – різноманітні тренувальні вправи.

Сучасні вчителі часто застосовують нетрадиційні методи на уроках української мови в ЗЗСО. До *інтерактивних методів*, що їх доречно використовувати для формування мовленнєвого етикету школярів, уналежнюємо:

- *метод «мозковий штурм»* – генерування ідей (учнівський колектив ділимо на дві однакові за кількістю учасників групи: генератори (учні, що продукують ідеї) та аналітики (учні, що оцінюють ідеї); коли всі ідеї зафіксовано, починають працювати аналітики ідей, розглядаючи списки варіантів ідей і, не додаючи нічого нового, обговорює кожен ідею, обираючи найкращу);

- *метод незакінченого речення* – передбачає почергову відповідь-продовження щодо висловленої попередньої інформації;

- *метод «фішбоун»* (з англ. – «риб'ячий скелет») – спрямований на розвиток критичного мислення школярів у наочно-змістовній формі (постановка проблеми, яку вивчають, у визначенні її аспектів і пошуку аргументів для підтвердження того чи іншого погляду на проблему);

- *метод проєктів* – комплекс дій, що їх організовує вчитель і самостійно виконує учень (результати такої діяльності повинні бути відповідно оформленими: альбом, альманах, схема, таблиця, візитівка, фотоколаж, комп'ютерна презентація тощо із подальшим захистом і аналізом результатів);

- *метод «мікрофон»* – учні, уявляючи, що в їхніх руках символічний мікрофон, почергово відповідають на запитання або висловлюють свою думку чи позицію з теми;

- *метод «асоціативний куш»*, або «*гронування*» – спонукає школярів творчо мислити й вільно висловлюватися на певну тему (письмовий вид діяльності, що допомагає учням зрозуміти поняття і зв'язки, які складніше усвідомити під час застосування традиційних методів навчання: здійснюється у кілька етапів: записування опорного слова або фрази посередині аркуша паперу; записування необмеженої кількості слів та фраз з обраної теми; встановлення взаємозв'язків між поняттями);

- *метод ПРЕС* (від англ. Position – Reason – Explanation or Example – Summary) – обговорення проблемних питань, аргументація, формування власної позиції щодо проблеми (передбачає 4 етапи: позицію, обґрунтування, приклади, висновки, кожен з яких починається відповідною фразою: «Я вважаю...», «Тому що...», «Наприклад...», «Отже...»);

- *метод рольової гри* – гра, в якій учасники приймають певні конкретні ролі та колективно створюють історію;

- *метод «кубування»* – методика, що пропонує школярам відповісти на 6 запитань різних типів, що стосуються теми (використання куба з написами); Учні можуть виконувати «кубування» в парах, потім об'єднатися в групи тощо [34].

Варто зауважити, що не потрібно використовувати багато інноваційних методів упродовж одного уроку.

До одного із найефективніших методів формування поведінки школярів крізь призму сучасного етикету уналежнюємо *ігрові методи*. Ігри-інсценування дають змогу закріпити стереотипи етикету (до прикладу, «Вчимося ввічливості»). Мовні вправи та дидактичні ігри сприяють збагаченню словникового запасу формулами етикету, як-от: «Скажи по-іншому», «Хто скаже більше слів-привітань». Настільні мовознавчі ігри викликають велике зацікавлення, наприклад, гра «Настільний телефон».

Правила поведінки – головний зміст занять, що формують мовленнєвий етикет учнів. Сюди можна зарахувати:

1) ігри;

- 2) бесіди;
- 3) святкові вечори;
- 4) зустрічі з відомими людьми;
- 5) вистави та ін.

Використання *практичних вправ* допомагає відпрацьовувати навички поведінки. Потрібно активно впроваджувати на заняттях творчу діяльність (використання виробів, малюнків, складені учнями діалоги, мінівисловлення тощо). Щоб посилити емоційний напрям занять, що спрямовані на засвоєння правил увічливості, використовують літературні твори, музику та живопис [7].

Для формування культури етикетного спілкування учнів застосовують такі *прийоми навчання*:

- прийом аналізу – засвоєння знань і умінь про мовленнєвий етикет відбувається шляхом поділу, що детально аналізують;
- прийом дедукції – окреслений план, після цього кожне питання розглядається окремо шляхом виконання практичних завдань;
- прийом порівняння – порівняння конструкцій мовленнєвого етикету;
- прийом узагальнення – після розгляду питань висновки;
- прийом конкретизації – використання прикладів для підтвердження та розуміння лекційного матеріалу тощо.

Доречно, на нашу думку, використовувати такі прийоми формування мовленнєвого етикету учнів на уроках української мови:

- 1) *обговорення конфліктних ситуацій*, що трапляються між комунікантами, щоб проаналізувати причини конфлікту;
- 2) *текстовий аналіз*, спрямований на коментування мовленнєвих дій учасників діалогу;
- 3) *інтерпретація тексту*, що враховує ціннісні орієнтації.

Отже, застосування традиційних та інноваційних різних методів і прийомів формування мовленнєвого етикету учнів на уроках української мови допомагає школярам більш усвідомлено засвоювати правила українського мовленнєвого етикету.

3.4. Система навчально-тренувальних вправ для формування умінь і навичок етикетного мовлення

У цьому підрозділі магістерської роботи пропонуємо навчально-тренувальні вправи, що, на нашу думку, сприятимуть ефективному формуванню умінь і навичок мовленнєвого етикету учнів ЗЗСО на уроках української мови. Вони допоможуть школярам збагатити словниковий запас формул увічливості, що їх уживатимуть під час комунікації.

Вправи розроблені на матеріалі художніх текстів С. Воробкевича, оскільки вони репрезентують український мовленнєвий етикет, увиразнюючи як загальномовні усталені етикетні вислови, так і специфічні, характерні для буковинців, ті, що містять діалектні слововживання, вказують на особливості їх побуту, звичаї, обрядів та ін.

Вправа 1. Знайдіть у реченнях етикетні конструкції. Створіть *хмари слів* з формул вітання, прощання та подяки.

1. *Бувай здоров! – сказала і помчала поспішно далі стежкою.* 2. – *Спасибі, Петре, що мене з собою взяв, моя хата пустою... немає моєї Милици!* 3. *З громом падуть дерева до землі, й падаючи, ломлять краки сусідніх дерев, наче говорять: товариші, прощайте!* 4. *Здоров, свате Петре!* 5. – *Дай Боже, щоб і наші діти так гостей приймали, дякуємо!* – сказав я. 6. – *Добрий вечір, брате!* – кажу до нього, а він промовив стиха: – *Дай Боже здоров'я!* – та далі голкою то сюди, то туди. (З творів С. Воробкевича).

Вправа 2. Вибірково-розподільний диктант. Виписати з поданих речень у два стовпці формули етикету відповідно до їхнього значення.

1. – *Здоров був, вівчарику!* 2. – *Даруйте, пане, що вам не даю спокою... я вже такий зроду...* 3. – *Дай вам Боже здоров'ячко, дорога пані Маріоро!* 4. – *Ні, ні, ненечко,* – промовив сумно Стефан, – *вийду я трохи з хати, якось мені тут коло серця...* 5. *З громом падуть дерева до землі, й падаючи, ломлять краки сусідніх дерев, наче говорять: товариші, прощайте!* 6. – *Мамо,*

вибачайте, – примітив стиха Леонід. 7. – Панно Фльорико, прошу-благаю вас, також пісеньку заспівати, звуком вашого ангельського голосочка потішити моє безпорадне серце! – молив, глибоко зітхнувши, панич Леонід. 8. – Катерино! сказав він не своїм голосом, – бувай на віки здорова! Най тобі Бог простить твою невірність і невдячність! (З творів С. Воробкевича).

Вітання	Звертання	Вибачення	Прохання	Прощання

Вправа 3. Творче моделювання. Спишіть речення, поставивши звертання у відповідній формі, виділіть закінчення, укажіть вид звертань.

1. – (Мама), де Катерина? 2. (Моя краля), тут коло мого серця вся туга і смуток пропадуть... 3. – Ох, (любочка ж моя), (краля мальованая)! 4. Приступив він до одного і каже йому: – (Чоловічок добрий), у тебе душа на ниточці висить, лагодься на смерть! 5. Ще раз загуділи: «(Батько-соколик), щаслива дорога!» і вернули в хату, кожен до свого: ненька до кросен, сестри до кужілок, а я до господарства і до худібки. 6. – Зараз, (пані-маточка)... 7. – Не журися, (добрянечка), квапцем з'їм... 8. (Панич), коли пригадаю собі, як я цілими роками мучився і терпів, то... (З творів С. Воробкевича).

Вправа 4. Дослідження-відновлення. Вставити замість крапок потрібні за змістом слова та словосполучення.

1. ...! – сказала і помчала поспішно далі стежкою. 2. ..., що ті злопам'ятні часи в безвісти пропали! 3. Наче мертвий склонив голову у травицю, а з рани так і ринула кров, що ...! 4. ... чесному старості Сергієві рушник. 5. ..., пане, що вам не даю спокою... я вже такий зроду... (З творів С. Воробкевича).

Довідка: подай же, славити Господа, даруйте, хорони Боже, бувай здоров.

Вправа 5. Словникова робота. Знайдіть етикетні формули у тексті С. Воробкевича «Турецькі бранці», що містять діалектні слова, выпишіть та з'ясуйте їхні значення у словнику.

Вправа 6. Робота в парах (розігрування діалогів). Складіть і розіграйте за особами діалог етикетного характеру (5–7 реплік) з використанням синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності у гостях. Ураховуйте вік і статус співрозмовників.

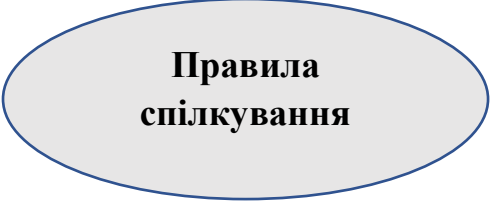
Метод «Мікрофон»:

1. Чому мовленнєвий етикет є надзвичайно важливим у сучасному світі?
2. Для чого нам потрібно знати і використовувати етикетні формули?
3. Які ви знаєте типи етикетних формул?
4. Які слова неприпустимо вживати під час ситуації спілкування? Чому?

Вправа 7. Робота з текстом. «Ланцюжок чарівних слів». Знайти та виписати формулу етикету у творі С. Воробкевича «Турецькі бранці». Хто більше назве, той переможе.

Вправа 8. Пошукова робота. Укладання словника етикетних виразів. Виписати з твору С. Воробкевича «Турецькі бранці» 5–7 прикладів сталих висловів, уживаних у різних етикетних ситуаціях. З'ясувати, які формули мовленнєвого етикету уживають на території, де живуть ваші близькі родичі (бабуся, дідусь, тітка, дядько та ін.). Порівняти записи.

Вправа 9. «Асоціативний куш». Скласти асоціативний куш до словосполучення «Правила спілкування».



**Правила
спілкування**

Вправа 10. Проектна діяльність.

Тема проекту: Мовленнєвий етикет у творі С. Воробкевича «Турецькі бранці».

Учасники проекту: учні 9 класу.

Термін проекту: середньої тривалості.

Тип проекту: творчо-інформаційний, груповий.

Завдання проекту: зібрати інформацію, дослідити її і надати у вигляді мультимедійної презентації (програма за вибором). Додатково можна подати ілюстрації, картки тощо.

- Учитель повідомляє про важливість теми, оголошує форму проекту, завдання та план роботи. Це обговорюють у класі, де учні можуть озвучити свої пропозиції.

- Учні об'єднуються в групи для здійснення проектної діяльності (3–6 учасників) шляхом жеребкування. Учитель готує кошик з пронумерованими картками, учні витягують картку з відповідною цифрою та назвою групи. Після формування груп учасники обирають учня, який презентуватиме проектну діяльність від імені групи.

- Розподіл обов'язків між виконавцями проекту. Вчитель роздає кожній групі картки із завданнями.

Група № 1. Учні збирають інформацію про формули звертання, знаходять їх у творі й аналізують.

Група № 2. Учні готують інформацію про формули подяки, знаходять їх у творі й аналізують.

Група № 3. Учні збирають інформацію про формули побажання, знаходять їх у тексті й аналізують.

Група № 4. Учні готують матеріали для мовної вікторини, підбирають кросворди, загадки по темі.

- За допомогою вчителя визначають джерела інформації.

- Повіdomляють форму оприлюднення результатів проєкту.

Завдання учні виконують протягом двох тижнів. Результати роботи презентуватимуть біля дошки (один учень від кожної групи, якого обрали заздалегідь) наприкінці теми (останній урок). Розповіді, виступи учасників супроводжуватимуть мультимедійна презентація, завдання на інтерактивній дошці, ілюстрації тощо. Після всього вчитель проводить анкетування серед учасників проєкту «Чи сподобалася вам проєктна технологія? Що нового навчилися?».

Зауважимо, що для вивчення формул мовленнєвого етикету учитель української мови повинен підібрати ті одиниці, які відповідають дітям певного віку, а вже наступні кроки: поглиблення, деталізація, ускладнення навчального матеріалу. Тож необхідно звертати увагу на вікові можливості та особливості кожного учня під час вивчення правил етикетного спілкування.

Запропонована система завдань сприятиме засвоєнню потрібного матеріалу, удосконалисть уміння і навички етикетного мовлення. Варто зауважити, що реалізацію мовленнєвого етикету можна здійснити не тільки на уроках, а й у позакласний час – гуртки, свята, екскурсії, виховні заходи тощо. На нашу думку, у навчальних закладах особливу увагу варто приділяти виховному потенціалу позакласної роботи на морально-етичну тематику. Оскільки така робота допомагає учням аналізувати різні ситуації спілкування, засвоювати етикетні формули та правила поведінки в суспільстві.

Висновки до розділу 3.

Навчати школярів українському мовленнєвому етикету – це знайомити їх із ментальністю нашого народу, його цінностями. З огляду на це, вивченню конструкцій мовленнєвого етикету в шкільній практиці викладання української мови потрібно приділяти більше уваги, адже основне завдання мовної освіти – підготувати компетентного мовця, носія духовності, культури й традицій українського народу

Модельні програми з української мови для учнів НУШ враховують

виклики сьогодення, пропонуючи для опанування етикетного мовлення різні завдання, що спрямовані на формування учня як сучасного компетентного мовця. Застосування у навчальному процесі традиційних та інноваційних методів і прийомів формування мовленнєвого етикету учнів на уроках української мови сприяють більш усвідомленому засвоюванню етикетних правил та осучаснюють урок.

Запропоновану методику формування мовленнєвого етикету учнів у навчальних програмах з української мови потрібно розширювати й вдосконалювати. Розроблена система завдань сприятиме збагаченню словника формул увічливості школярів, спонукатиме до активної пошукової, творчої діяльності. Опанування мовленнєвого етикету можливе не тільки на уроках, а й у позакласній роботі (гуртки, свята, екскурсії, виховні заходи тощо).

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження можемо зробити деякі висновки та узагальнення.

Етикет – не лише особлива форма поведінки, що регулює зовнішні вияви людських взаємин, але й специфічна комунікативна система (вербальна і невербальна), вироблена в процесі живого спілкування, сформована на національно-культурних традиціях і моральних нормах.

Національний етикет детермінує набір чітко визначених правил, що регулюють комунікативну поведінку представників конкретної етнічної спільноти. Український етикет тісно пов'язаний із українською ментальністю, виражає такі етнопсихологічні риси українців, як доброзичливість, привітність, доброта, гостинність, щирість тощо.

Конструкції мовленнєвого етикету – типові словесні формули, що їх уживають у конкретній мовленнєвій ситуації (вітання, звертання, прощання, побажання, прохання, вибачення тощо). Граматична неоднорідність цих конструкцій спричинила наявність багатьох термінів щодо їх позначення – слова-речення, комунікати, нечленовані речення тощо.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження засвідчує функціонування двох основних термінів – «мовний етикет» та «мовленнєвий етикет». Мовленнєвий етикет вважаємо ширшим поняттям, ніж мовний: якщо мовний етикет – це набір засобів вираження, то мовленнєвий етикет – це вибір цих засобів, уживання їх у процесі спілкування.

Мовленнєвий етикет – важливий складник культури мовлення кожного учня ЗЗСО. Здатність здобувача освіти ефективно обирати доречні для певної комунікативної ситуації мовні засоби передбачає дотримання ним правил етикетного мовлення. Першочергове завдання культуромовного підходу в мовній освіті – удосконалити й поглибити вміння і навички учнів спілкуватися рідною мовою на кожному уроці та поза ним. Систематичне опанування етикетних норм у навчальних комунікативних ситуаціях – неодмінний

складник роботи з розвитку мовлення учнів на уроках української мови.

Система формул ввічливості, що їх використав у своїх прозових творах С. Воробкевич, репрезентує мовленнєвий етикет буковинців, які є героями творів митця. Виокремлено три групи етикетних мовних формул: 1) етикетні мовні формули, що їх уживають для налагодження контакту (формули вітання, формули гостинності, формули звертання); 2) етикетні формули, що їх уживають для підтримування контакту (формули вибачення, формули прохання, формули побажання, формули компліментів, формули подяки, формули схвалення); 3) етикетні формули, що їх уживають для припинення контакту (формули прощання, формули благословення).

Зафіксовані у творах С. Воробкевича формули відображають етноетикет буковинців, увиразнюють такі їхні етнопсихологічні риси, як доброзичливість, увічливість, чуйність, щиросердність, шанобливість, побожність, релігійність, емоційність тощо. Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що буковинці вживають як загальномовні усталені вислови, такі і специфічні, позначені регіональними особливостями (фонетичними, лексичними, граматичними).

Мовностилістичний потенціал етикетних конструкцій у художньому тексті розкривають шість основних функцій: фатична (встановлення, збереження чи закріплення підтримуваних зв'язків і стосунків), конотативна (прояв увічливої поведінки членів колективу один з одним, коректність й толерантність у міжособистісних стосунках), регулятивна (вибір певної форми при встановленні контакту регулює характер стосунків адресата і адресанта), волюнтативна (функція впливу, передбачає реакцію співрозмовника – вербальну, невербальну, діяльнісну), апелятивна (функція звертання), емоційно-експресивна (можливість висловити свої почуття, емоції). Усі вони функціують на основі комунікативної функції мови.

Навчання української мови у ЗЗСО спрямоване на формування культуромовної особистості, що вільно і впевнено володіє засобами рідної мови в будь-яких мовленнєвих ситуаціях, може аргументовано висловлювати свої думки, дотримуючись правил мовленнєвого етикету. Вивчення

мовленнєвого етикету в школі передбачає набуття компетентностей учня, зокрема таких, як спілкування державною мовою, загальнокультурна грамотність. Формування комунікативних навичок – один з аспектів розвитку мовної особистості учня, що демонструє високий рівень комунікації, вміння спілкуватися з дотриманням правил мовленнєвого етикету усно і письмово.

Модельні програми з української мови для учнів 5–6 класів НУШ враховують виклики сьогодення, передбачаючи для опанування етикетного мовлення такі види навчальної діяльності, як організаційна, пізнавальна, мовленнєва й текстова. Запропоновано різноманітні завдання, спрямовані на формування учня як сучасного компетентного мовця, як-от: складання усних і писемних текстів прохання, вибачення, подяки, привітання, вибачення тощо, добір реплік відповідно до виду й мети спілкування, аналіз смс-повідомлень, складання письмових мінівисловлень, дописів для чату, добір синонімічних етикетних формул, аналіз конкретних ситуацій спілкування в тексті, добір реплік для гармонійної комунікації, виявлення чинників, що сприяють або заважають ефективній комунікації, складання та розігрування діалогів, зокрема в онлайн-середовищі з огляду на запропоновану ситуацію спілкування, пов'язану з життєвим досвідом учнів, складання паперової або електронної листівки, укладання словника найпоширеніших етикетних виразів сучасної молоді тощо).

Застосування у навчальному процесі традиційних (словесних, наочних, практичних) та інноваційних («мозковий штурм», незакінчене речення, «фішбоун», «мікрофон», «асоціативний куш» або «гронування» тощо) методів і прийомів формування мовленнєвого етикету учнів на уроках української мови (порівняння, узагальнення, конкретизація, конструювання, моделювання, обговорення конфліктних ситуацій, текстовий аналіз, інтерпретація тексту тощо) сприяють більш усвідомленому засвоюванню етикетних правил та осучаснюють урок.

Вивчення мовленнєвого етикету на уроках української мови не обмежується однією навчальною програмою, адже сучасний педагог може

розробити самостійно систему вправ для його засвоєння, використовуючи різні матеріали та організовуючи гуртки, позакласні заходи тощо. Тож запропоновану у навчальних програмах з української мови методику формування мовленнєвого етикету учнів потрібно розширювати й вдосконалювати.

Запропоновано навчально-тренувальні вправи, що сприятимуть ефективному формуванню умінь і навичок мовленнєвого етикету учнів ЗЗСО на уроках української мови, як-от: вибірково-розподільний диктант, творче моделювання, дослідження-відновлення, складання і розігрування діалогів, відкритий мікрофон, створення хмари слів, асоціативного куща, робота з текстом (ланцюжок чарівних слів), пошукова робота – укладання словника етикетних виразів, проєктна діяльність. Систему вправ розроблено на матеріалі текстів видатного українського письменника Буковини С. Воробкевича, що дає змогу учням ознайомитися як із загальнонародними формулами етикетного мовлення, так і з тими, що характерні для мовленнєвого етикету буковинців. Подана система завдань удосконалисть уміння і навички мовленнєвого етикету школярів, збагатить їх словник формул увічливості, спонукатиме до активної пошукової і творчої діяльності.

Опановувати особливості українського мовленнєвого етикету можна не лише на уроках, а й у формі позакласної роботи (гуртки, свята, екскурсії, виховні заходи тощо). У навчальних закладах особливу увагу варто приділяти виховному потенціалу позакласної роботи на морально-етичну тематику. Оскільки така позакласна робота допомагає учням аналізувати різні ситуації спілкування, засвоювати етикетні формули та правила поведінки в суспільстві.

Вивчення конструкцій мовленнєвого етикету на уроках української мови з огляду на соціокультурний, етнолінгвістичний, текстоцентричний, особистісно зорієнтований аспекти забезпечить належне його засвоєння та вільне відтворення в щоденній мовленнєвій практиці. Перспективним вважаємо розробку інтерактивних завдань із залученням комп'ютерних технологій на уроках української мови для учнів НУШ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич Н.Д. Педагогічний етикет і етика спілкування в сучасній школі України. *Збірник наукових праць Науководослідного інституту українознавства*. К., 2008. Т. 20. С. 81–88.
2. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посібник. Л.: Світ, 2003.
3. Барановська Л. В. До теоретичних засад формування культури мовлення. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 33–38.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. К. : Академія, 2004. 344 с.
5. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. К. : Довіра, 2007. 205 с.
6. Безноса А.М. Вивчення мовленнєвого етикету на уроках української мови. URL: resposit.pntu.edu.ua
7. Білавич Г., Вацеба В. Як формувати мовленнєвий етикет молодших школярів? : навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2020. 160 с.
8. Білоус М.П. Мовленнєвий етикет українського народу. *Мова і духовність нації: тези доп. регіон, наук.-практ. конфр.* Львів, 1989. С. 99.
9. Біляєв О.М. Культура мовлення вчителя-словесника. *Дивослово*. 1995. № 8. С. 37–42.
10. Біляєв О. Лінгвістичний аналіз мовлення вчителя. *Українська мова і література в школі*. 1999. № 1. С. 39–41.
11. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови : навч.-метод. посіб. К. : Генеза, 2005. 180 с.
12. Біляєв О. Про культуру мовлення вчителів-словесників, учителів загалом і не лише вчителів. *Урок української*. 2000. № 1. С. 23–27.
13. Біляєв О.М. Сучасний урок української мови. К.: Рад. школа, 1981. 176 с.
14. Богдан С.К. Мовний етикет українців: Традиції і сучасність. К.:

Рідна мова, 1998. 475 с.

15. Богуш А.М. Розвиток мовленнєвої особистості дитини в полікультурному середовищі: теоретичний аспект. *Наука і освіта* : наук.-практ. журнал. 2007. № 1–2. С. 59–62.

16. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : підручник. К. : КНЕУ, 2004. 383 с.

17. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі: метод. посіб. 2-ге вид., зі змінами. К. : Освіта, 2011. 268 с.

18. Войцева О.А. Соціокультурна компетентність як важлива складова у процесі вивчення сучасної польської мови. *Слов'янський збірник*: зб. наук. пр. Чернівці: Букрек, 2012. Вип. XVI. С. 337–344.

19. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. К. : Вища школа, 1985. 360 с.

20. Гуйванюк Н.В. Розмовне мовлення буковинців у церковних проповідях Сидора Воробкевича. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. Вип. 28. С. 109–116.

21. Дубовик С. Г., Осепян А. А. Методика формування етикетного мовлення молодших школярів. *Молодий учений*. 2020. № 4 (80). С. 139–145.

22. Дубовик С. Мовленнєвий етикет у професійній культурі педагога. *Рідна мова*. № 38. 2013. 11 с.

23. Дудик П. С. Еквіваленти речення. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. академіка І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1972. С. 289–309.

24. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. К. : «Академія», 2010. 384 с.

25. Єрмоленко С. Я. Мовний етикет. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін. 2-е вид. випр. і доп. К.: Українська енциклопедія, 2004. С. 362–363.

26. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни.

Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 2. 350 с.

27. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 4. 388 с.

28. Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. 137 с.

29. Іваночко О. Синтаксична природа конструкцій мовленнєвого етикету у творчій спадщині Юрія Федьковича. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 83. С. 270–274.

30. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. К. : Вища школа, 1987. 353 с.

31. Козак Р. Експресивність порядку слів у поетичному мовленні Сидора Воробкевича. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. Чернівці: Рута, 2008. Вип. 394–398 : Слов'янська філологія. С. 430–434.

32. Козачук Г.О., Шкурятяна Н. Г. Практичний курс української мови. Київ : Вища школа, 2018. 367 с.

33. Кононенко В. І. Регіональний аспект загальнонародного. *Урок української*. 2002. № 9. С. 27–28.

34. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови : навчально-методичний посібник. Для студентів українського відділення філологічного факультету. Львів, 2018. 202 с.

35. Кульбабська О.В., Шатілова Н.О. «Буковинський самоук» (Буковинознавчі аспекти мови творів Сидора Воробкевича). *Ластівка: українсько-просвітницький журнал*. 2015. № 1–2. С. 34–36.; № 3–4. С. 43–45.

36. Кульбабська О. В., Шатілова Н. О. «Пишу, як серце диктує...» (Ідіостиль Сидора Воробкевича) : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. 456 с. (Мовні скарби Буковини).

37. Мацюк З.О., Станкевич Н.І. Українська мова професійного спілкування : навчальний посібник. Львів, 2005. 245 с.

38. Мельничук О. М. Український мовленнєвий етикет : синтаксично-

стилістичний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Чернівці, 2005. 20 с.

39. Миронюк О. М. Історія граматичних засобів вираження ввічливості в українській мові. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 55–63.

40. Миронюк О.М. Історія українського мовного етикету (засоби вираження ввічливості): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. К., 1993. 22 с.

41. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету. Звертання. К. : Логос, 2006. 167 с.

42. Мойсюк Н. Особливості будови складної фрази у творах Сидора Воробкевича. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць / ред. кол.: Гуйванюк Н. В. та ін. Чернівці : Рута, 1999. Вип. 52–53: *Слов'янська філологія*. С. 226–229.

43. Никоненко П.М., Юрійчук М.І. Сидір Воробкевич: Життя і творчість. Чернівці: Рута, 2003. 208 с.

44. Никоненко П. Буковинський Жайвір. Сторінки життєпису С. Воробкевича. Чернівці-Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2011. 324 с.

45. Никоненко П. Буковинський Жайвір. Сторінки життєпису С. Воробкевича. 2-ге вид доповн. Чернівці-Ніжин, 2016. 210 с.

46. Пентиліук М.І. Культура мови і стилістика. К., 1994. 240с.

47. Пентиліук М. І., Гайдаєнко І. В. Культуромовний підхід до виховання особистості в контексті наукової спадщини І. Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія : *Філологічна*. 2018. Вип. 15. С. 125–132.

48. Пентиліук І. С. Мовний етикет та його роль у вихованні підлітків. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : *Психологія і педагогіка*. 2011. Вип. 18. С. 210–215.

49. Пентиліук М. І., Окуневич Т. Г. Сучасний урок української мови. Харків, 2007. С. 89–106.

50. Плющ Н.П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету. *Українська мова і сучасність*. К.: НКМ ВО, 1991. С. 90–98.

51. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Львів : Сполом, 2001. 223 с.
52. Сабліна С. В. Сучасні мовознавчі проблеми дослідження українського мовного етикету. *Вісник Запорізького державного університету*. 2002. № 3. С 35–38.
53. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 844 с.
54. Сікора-Литвин Г. Мовний етикет Львова: формули ввічливості. Мова і культура. К.: Видавн. Дім Дмитра Бураго, 2010. Вип. 13. Т. V (141). С. 192–204.
55. Скаб М. Прагматика апеляції в українській мові. Чернівці: Рута, 2003. 79 с.
56. Скаб М. С., Бабич Н. Д., Скаб М. В., Колесник Н. С., Ковтун А. А. та ін. Українська система найменувань адресата мовлення : колективна монографія / за ред. М. С. Скаба. Чернівці : Рута, 2008. 304 с.
57. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. К. : Вища школа, 1994. 670 с.
58. Словник-довідник з української лінгводидактики / за ред. М. Пентиліук. К., 2003.
59. Словник іншомовних слів / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкаралупа. К. : Наук. думка, 2000. 680 с.
60. Сорвілова Т.В. Мовностилістичні засоби художньої виразності в оповіданні Сидора Воробкевича «Турецькі бранці». *Українська мова на Буковині: минуле і сучасне: матеріали II Всеукр. наук. конф., присв. 200-річчю нової української літературної мови (Чернівці, 24–26 вересня 1998 р)* / ред. кол.: проф. Бабич Н. Д. та ін. Чернівці: Місто, 1998. С. 163–169.
61. Стахів М. Комунікативний етикет як складова професійної компетентності педагога. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2014. № 4. С. 87–96.
62. Стахів М. Український комунікативний етикет: Навчально-

методичний посібник. К.: Знання, 2008. 245 с.

63. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет. *Дивослово*. 1998. № 3. С. 20–21.

64. Татаревич Г. Етикет і ментальність. *Дивослово*. 1998. № 3. С. 18–20.

65. Тищенко О. Модель курсу «Мова професійного спілкування». *Дивослово*. 2003. № 9. С. 56–59.

66. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.

67. Франко І.Я. Передмова. Данило Млака (Ізидор Воробкевич). *Над Прутом: збірник поезій*. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1901. С. 1–2.

68. Чак Є. Мовний етикет. *Дивослово*. 1988. № 4. С. 12–15.

69. Чмут Т. К. Культура спілкування.: Навчальний посібник. Хмельницький, 1999. 358 с.

70. Шабат-Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові : монографія. Чернівці : Букрек, 2014. 412 с.

71. Шатілова Н.О. Ідіостиль Сидора Воробкевича. *Науковий вісник Чернівецького національного університету*. 2012. Вип. 585–586: *Слов'янська філологія*. С. 361–369.

72. Шатілова Н.О. Примовки як невід'ємний складник комунікації буковинців в ідіостилі Сидора Воробкевича. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Слов'янська філологія*, 2011. С. 296–302.

73. Шатілова Н. Формули етикету як маркери мовної картини світу буковинців у художніх текстах С. Воробкевича. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2021. С. 159–168.

74. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. К. : Академія, 2004. 408 с.

75. Шульжук Н. В. Українська мова за професійним спрямуванням : методичний аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 8 : Філологічні науки*

(мовознавство і літературознавство) : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 9. С. 146–153.

76. Шутова М. О. Мовленнєвий етикет як система координат у міжособистісній і міжкультурній комунікації. *Вісник КНЛУ. Сер. : Філологія*. 2013. Т. 16, № 1. С. 134–142.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

77. Воробкевич І. І. Твори Ізидора Воробкевича: у 3 т. Львів : Просвіта, 1911. Т. 2: Оповідання. 412 с. (цитуючи, дотримуємося правописної системи видання).

78. Глазова О. П., Романенко Ю. О., Гобуб Н. Б. та ін. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів : Українська мова 5–9 класи. 2017. 93 с.

79. Глазова О. П. Українська мова : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Харків : Вид-во «Ранок», 2017. 240 с.

80. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Модельна навчальна програма з української мови для 5–6 класів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/83074/>

81. Заболотний О.В., Заболотний В.В., Лавринчук В.П., Плівачук К.В., Попова Т.Д. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти URL: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/83075/>

82. Заболотний О. В., Заболотний В. О. Українська мова : підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2022. 240 с.

83. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова : підруч. для 6-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2023. 272 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

План-конспект уроку розвитку мовлення на матеріалі текстів С. Воробкевича

Тема: Складання та розігрування діалогів, зокрема в онлайн-середовищі відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної із життєвим досвідом учнів із використанням етикетних формул.

Мета: ознайомити учнів із основними правилами спілкування; навчити розрізняти усне мовлення від письмового; удосконалити навички учнів щодо складання та розігрування діалогів, зокрема в онлайн-середовищі відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної із життєвим досвідом учнів із використанням етикетних формул; обґрунтовувати важливість бережного ставлення до мови; формувати компетентність спілкуватися рідною мовою, збагатити словниковий запас; виховувати любов до рідної мови, до традицій своєї країни.

Тип уроку: урок розвитку мовлення.

Обладнання: мультимедійна дошка, дошка, зошит для робіт, дидактичний матеріал.

Література: Воробкевич С. Твори. Ужгород : Карпати, 1986. 568 с., Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова : підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2022. 240 с.

Хід уроку

I. Організаційний момент

1. Привітання. Перевірка готовності учнів до уроку.

II. Актуалізація опорних знань

III. Мотивація навчальної діяльності

1. Створення сприятливої атмосфери для роботи на уроці.

IV. Оголошення теми, мети уроку

V. Виклад основного матеріалу

1. Виконай вправу за методикою «Запам'ятовую ефективно».

Ознайомтеся з основними правилами спілкування на ст. 217 підручника.

Поясніть, чому їх потрібно дотримуватися.

2. Робота з підручником

Прочитай інформацію в таблиці.

3. Прочитайте висловлення. Яке з них є діалогом, а яке – монологом?

Відповідь обґрунтуйте. Прочитайте діалог за особами.

1. — Я гадав, що тут так вільно співати, як і у нас.

— Ходи ж зі мною!

— Як же ж я можу склеп Мехмета лишати?

— Збирайся та ходи, я жарту не знаю! — гримнув ага.

— Добродію мій любий, паноньку мій милосердний, лишіть мене тут, я більше вже не співатиму.

— Ходи! — ще раз гримнув ага. (С. Воробкевич «Турецькі бранці»).

2. Послухайте моєї ради, а може, вам буде добре. І я отут не по волі, не вільний я, а раб отого султана, що засів на османському престолі. Я хоч старий, а і старій пташині бажається волі. Ваш край, як чував я, сливе гостинністю, у вас не один чужинець знайшов приют сердешний. Може, і я проживу щасливо на волі свій вік у вашому краю, може, збереже мій попіл ваша земля. Коли ваша воля, то я потурбуюся вас і себе визволити. (С. Воробкевич «Турецькі бранці»).

4. Попрацюйте в парах. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–6 реплік) на одну із запропонованих тем: «Подяка за допомогу», «Прощання на вулиці», «У магазині». Використовуйте слова подані у словничку ввічливих слів із творів С. Воробкевича.

Спасибі. Дякую. Слава Богу. Дай вам, Боже, всього добра.

Прощайте. Бувайте здорові. Іди здоров. Щасливої дороги.

Добрий вечір. Здорові були. Дай вам Боже здоров'ячко.

5. Фізкультхвилинка

6. Розподільний диктант. Запишіть в першу колонку формули подяки, а в другу — вибачення.

1. – *Даруйте, пане, що вам не даю спокою... я вже такий зроду...* 2. – *Дай Боже, щоб і наші діти так гостей приймали, дякуємо!* – сказав я. 3. – *Спасибі, Петре, що мене з собою взяв, моя хата пустою... нема моєї Миліци!* 4. – *Тату, не гнівайтесь на мене, я тому не винен...* 5. – *Мамо, вибачайте, – примітив стиха Леонід.* (З творів С. Воробкевича).

--	--

7. Складіть діалог (5–6 реплік), який відображає уникнення небажаного й небезпечного спілкування, відповідно до однієї із ситуацій:

1) маловідома вам людина, яку ви щойно додали в друзі в соцмережі, почала цікавитися розкладом роботи ваших батьків, просити вислати ваші фото тощо;

2) невідома особа телефоном просить вас підійти до певного місця біля школи, щоб вирішити якесь важливе питання.

VI. Підсумки уроку

Інтерактивна вправа «Мікрофон»

1. Що нового ви дізналися на уроці?
2. Що вам сподобалося?
3. Що вас найбільше зацікавило?

VII. Домашнє завдання. Виставлення оцінок

Додаток Б.

План виховного заходу, спрямованого на формування етикету**спілкування учнів**

Тема: Правила мовленнєвого етикету.

Мета: поглибити знання учнів про етикет і його важливість у житті людини; привернути увагу до мовної культури; прищеплювати правила поведінки в суспільстві; виховувати культуру сімейних відносин, формувати соціально компетентного, активного, відповідального громадянина й патріота України.

Обладнання: ноутбук з доступом до відеофайлів, ілюстрації, плакати з малюнками учнів, словник, дидактичний матеріал.

*Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її вічно живу і нову
і мову її солов'їну.*

В. Сосюра

Хід заходу:**I. Вступне слово вчителя**

Український мовленнєвий етикет, на думку академіка М. Стельмаховича, – це національний кодекс словесної добропристойності та правила ввічливості, він сформувався історично в культурних верствах українського народу й передається від покоління до покоління як еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності й честі, української шляхетності й аристократизму духу.

Український етикет тісно пов'язаний із українською ментальністю, виражає такі етнопсихологічні риси українців, як доброзичливість, привітність, доброта, гостинність, щирість тощо.

Давайте звернемося до словника і спробуємо розібратися з такими поняттями: мовлення, етикет.

З чим у вас асоціюються ці слова? На дошці ви бачите асоціативний кущ. По черзі підходьте до дошки та запишіть одне слово до будь-якого куща.



II. Словникова робота

(Вчитель на дошку прикріплює аркуші, на яких надруковано значення поданих слів)

Мовлення – це...

Етикет – це...

Слово вчителя. Отож, з'ясувавши значення вищевказаних слів, давайте поговоримо про правила мовленнєвого етикету.

Учні по черзі називають правила.

Слово вчителя. Дякуємо за ваші повідомлення! Приємно, що наше молоде покоління знає правила увічливості. А зараз давайте згадаємо буковинського письменника, композитора, будителя національної свідомості українців – Сидора (Ізидор) Воробкевича. Тексти С. Воробкевича репрезентують мовленнєвий етикет буковинців, які є героями творів письменника. Автор використовує загальнономовні усталені вислови і специфічні, що є характерними для буковинців, ті, що містять діалектні слововживання, вказують на особливості побуту, звичаї, обряди тощо.

III. Бесіда з учнями

Слово вчителя. Ви мали виписати з твору С. Воробкевича «Турецькі бранці» приклади висловів на вживання в різних етикетних ситуаціях і прокоментувати їх.

Учні по черзі читають приклади.

IV. Рефлексія

Подяка учням за роботу.

V. Висновки